

UDK: 323.1 (497.6) “ 14/19 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.231

Pregledni rad

Primljen: 29. 8. 2021.

Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Antonio Pehar

Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije,

Sveučilište Hercegovina

Mostar, Bosna i Hercegovina

antonio.pehar@gmail.com

O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine

Apstrakt: U članku je prikazana pojava i razvoj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u povijesnom tijeku od pada pod Osmansko Carstvo do stjecanja državne samostalnosti kao formativni činitelj društvenih i političkih odnosa. Komparacijom državnih i nacionalnih ciljeva je uočljiva stalna suprotstavljenost srpske i hrvatske nacionalne ideologije kao i nacionalnih koncepata muslimana/Bošnjaka. Kao prostor dodira i utjecaja dviju religija i triju konfesija Bosna i Hercegovina je u prošlosti bila raskrižje nacionalnih interesa i interesa velikih sila. Takav politički kontekst utjecao je na oblikovanje nacionalnih ideologija. Analitičkim uvidom u nacionalne programe utvrđene su karakteristike tih ideologija - prisvajачka srpska, resentimentalna hrvatska s ekspanzionističkim elementima te obrambena narav bošnjačke ideologije. Spoznaje o karakteru i cilju triju nacionalnih ideologija objašnjavaju kontinuitet postojanja nacionalnih konflikata i podijeljenost u bosanskohercegovačkom društvu. Suprotstavljenost nacionalnih ideja i ciljeva kako u prošlosti tako i danas (struktura dugog trajanja) presudno utječu na društvene i političke odnose u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: nacionalne ideologije, Bosna i Hercegovina, religija, nacija, Bošnjaci, Hrvati, Srbi

Abstract: The article presents the emergence and development of national ideologies in Bosnia and Herzegovina in historical course from the fall under the Ottoman Empire to the acquisition of state independence as a formative factor of social and political relations. Being a space of contact and influence of two religions and three confessions, Bosnia and Herzegovina had been a crossroads of national interests and the interests of the great powers in the past. Such a political context influenced the formation of national ideologies. With comparison of goals, the constant opposition of Serbian and Croatian national ideology as well as national concepts of Muslims/Bosniaks was obvious. Through analytical insight in national ideologies the characteristics of these ideologies - the appropriative Serbian, resentimental Croatian with expansionistic elements and the defensive nature of Bosniak ideology was determined. These findings of characters and goals of three national ideologies explained the continuity of national conflicts and divisions in Bosnian society. The opposition of national ideas and goals both in the past and today (long-lasting structure) had a decisive impact on social and political relations in Bosnia and Herzegovina.

Key words: national ideologies, Bosnia and Herzegovina, religion, nation, Bosniaks, Croats, Serbs

Uvod

Srednjovjekovno naslijeđe Bosanskog kraljevstva izgubilo je nakon pada 1463. godine pod vlast Osmanskog Carstva utjecaj na kolektivni identitet domaćeg stanovništva jer su se pod novom vlašću izgubili politički i vjerski okvir koji je strukturirao dotadašnje društvene odnose. Gubitak vlastitog kraljevstva te i integriranje u Osmansko Carstvo koje je bilo teokratsko i samim tim dominantna uloga islama kao religije upućivali su na potpun gubitak identitetskih značajki bosanskog srednjovjekovnog plemstva. Na nastanak i razvoj novih oblika identiteta nakon pada Bosne pod vlast Osmanskog Carstva uz uspostavu novog političkog sustava i pojavu nove vjere – islama – bitan utjecaj imao je

i dugotrajni rat između kršćanskih država i Osmanskog Carstva. To je utjecalo na korjenite društvene promjene uzrokovane vojnim angažiranjima, promjenama granica i samim tim migracijama stanovništva. Osmansko Carstvo kao teokratska država nije pridavalo značenje etničkom identitetu svojih podanika, već su oni promatrani kao pripadnici različitih vjerskih skupina podvrgnutih u *millet* sustav. Time je njihov vjerski identitet postao ključni element u odnosu prema vlasti i sultanu kao i u međudnosu tih vjerskih skupina.

Oslobodilačkim ratovima tijekom 18. i 19. stoljeća te slabljenjem Osmanskog Carstva balkanski narodi su počeli osmišljavati svoje nacionalne ideologije s ciljem uspostave vlastitih nacionalnih država, a taj proces je završio okončanjem Istočne krize 1878. godine i konačnim formiranjem triju nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini. Glavni činitelji koji su utjecali na taj proces formiranja nacija u Bosni i Hercegovini su, prije svega, rezultat povijesnih društvenih kretanja u okviru bosanskohercegovačkog prostora, zatim utjecaji državnih i nacionalnih ideologija sa susjednih južnoslavenskih područja kao i interesi velikih sila u sklopu Istočnog pitanja.

Refleksije srpske nacionalne ideologije na Bosnu i Hercegovinu

Prvi je okupljanje svih Srba, Hrvata, Crnogoraca oko srpskog imena i jezika propagirao srpski prosvjetiteljski pisac Dositej Obradović (1739-1811). Naime, tokom osmanskih osvajanja i seoba srpskog stanovništva zaslugom pravoslavne crkve srpsko se ime proširilo i na područja koja nisu bila dio srednjovjekovne Srbije. Tako se pod crkvenim utjecajem srpstvo povezivalo sa pravoslavljem. Upravo je protiv konfesionalnog definiranja srpske nacije istupio Dositej Obradović. U svom programatskom spisu *Pismo Haralampiju* iz 1783. godine označio je jezik kao glavnu odrednicu pripadnosti srpskom narodu: "Uzdam se da će se naći koji, svojemu rodu dobra želatelj, Sarajlija i Trebinjanin, Novosađanin i Osečanin, da pošalje ovde tipografu po nekoliko dukata za dati mu

drznovenije i pokazati mu da se nahode ljudi koji žele što dobro srpski na štampi videti ... Zašto bi se dakle mi Srbli sumnjavali u takovom i toliko poleznom i pohvale dostojnom delu pročim slavnim narodom sledovati? Nije manja čast sveta u kojoj se slavenosrpski jezik upotrebljava, nego zemlja francuska ili ti englijska, isključivši vrlo malu različitost u izgovaranju, koje se slučava u svim drugim jezikom”.¹ Stoga, Dositej Obradović predlaže da bez obzira na “zakon i vjeru” svi Južni Slaveni trebaju govoriti i pisati “čisto srpski”, te tako bilježi: “Zato dakle ja ću pisati za um, za srce i za naravi človečeske, za braću Srblje kojega su god oni zakona i vere. Ja sam iskustvom upoznao želju, ljubov, usrdije i revnost gospodara Novosađana i Osečana, i u Dalmaciji Sarajlija i ‘Ercegovaca, kako govoreći srcem žele nauku svojoj deci: nigdi nisam bio gdi nisu me želili i ustavljali.”² Upravo za ilustraciju ove teze u Bosni i Hercegovini Dositej Obradović piše: “Ko ne zna da žitelji crnogorski, dalmatski, hercegovski, bosanski, servijski, horvatski (kromje muža), slavonski, sremski, bački i banatski (osim Vla’a) jednim istim jezikom govore? Govoreći za narode koji u ovim kraljevstvima i provincijama žive, razumevam koliko grčke crkve, toliko i latinske sledovatelje, ne isključavajući ni same Turke Bošnjake i ‘Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti a rod i jezik nikada. Bošnjak i ‘Ercegovac Turčin on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i po jeziku, kako su god bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjaci i ‘Ercegovci, dogod Bog svet drži. Oni se zovu Turci dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se pravi Turci vrte u svoj vilajet otkuda su proizišli, Bošnjaci će ostati Bošnjaci i bit će što su nji’ovi stari bili. Za sav srpski rod ja ću prevoditi slavni’ i premudri’ ljudi misli i sovjete, želeći da se svi polzuju.”³ Može se zaključiti da je još 1783. godine Dositej Obradović bio rodonačelnik ideje da svi narodi južnoslavenskog područja – “od Adriatičeskoga Mora do reke Dunava” govore istim jezikom “srpskog roda”.

¹ Dositej Obradović, *Dela* (Beograd: Narodno delo, 1932), 3-5.

² Isto, 6.

³ Isto, 5.

Značajno je i djelovanje povjesničara Jovana Rajića (1726-1801) koji je 1786. godine napisao, a 1794. godine objavio *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* (Istoriju raznih slavenskih naroda, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov). Rajić je u tom djelu Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Slavoniju ubrojio u srpske zemlje. Ova je knjiga postala temelj srpskog nacionalnog preporoda i bila je nadahnuće srpskim ustanicima.⁴

U tom vremenu nastao je još jedan manje poznat srpski državotvorni plan. Odmah po izbijanju rata između Carske Rusije i Osmanskog Carstva 1807. godine plan su kreirali crnogorski mitropolit Petar I, arhimandrit Simeun Ivković i Stepan Stankovski. Po tom planu bi se "slave-no-serbsko carstvo" sa prijestolnicom u Dubrovniku sastojalo od Crne Gore, Brda, Boke, Dalmacije, Hercegovine i Dubrovnika, a kasnije bi se uključili Srbija i Bosna. Ruski car bi nosio i titulu srpskog cara. Plan je vješto aranžiran podrazumijevajući ruske strateške interese izlaska na Jadransko more. No, Rusi su ipak bili skloniji stvaranju srpske autonomne pokrajine u okviru Osmanskog Carstva. Zapravo, njima se nije sviđalo srpsko nastojanje za nezavisnošću, pa je i iz istog razloga Rusija 1808. godine odbila podržati još jedan srpski državotvorni plan kojeg su navodno tvorci bili vožd Karađorđe i Mladen Milovanović. I njime je bilo planirano da se srpsko državno područje sastoji od Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srba u Austriji.⁵

Srpski jezikoslovac Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) bitno je utjecao na reformu srpskog književnog jezika djelujući u osjetljivom vremenu nacionalnih integracijskih procesa na slavenskom jugu. Određeni Karadžićevi radovi se mogu okarakterizirati kao politički program. Prije svega to bi bio članak *Srbi svi i svuda* objavljen 1849. godine u Beču kao prvi dio knjige *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. U ovom radu znakovitog naslova Karadžić je nabrojio područja

⁴ Čedomir Popov, "Srpski nacionalni program u XIX veku", u: *Srbija na pragu XXI veka* (Arandelovac: Socijalistička partija Srbije 1993), 10.

⁵ Isto, 48.

koja naseljavaju Srbi: “Zaista se zna da Srbi sada žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare Planine), u Metohiji ... u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (u Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adriatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane.”⁶ Nadalje, tvrdi da na ovom području ima 5 milijuna Srba. Iz toga je jasno da Vuk Karadžić negira nacionalnu pripadnost drugih Južnih Slavena. Njegovo shvaćanje srpskog nacionalnog identiteta temelji na argumentima filološke naravi. On je Srbima smatrao sve govornike najraširenijeg južnoslavenskog dijalekta – štokavskog. Tako bi prema Karadžićevu uvjerenju govornici štokavskog dijalekta katoličke i muslimanske vjere trebali slijediti pravoslavne Srbe i prihvatiti srpsko narodno ime.

Poljska politička emigracija, koju je nakon sloma ustanka iz 1831. godine, predvodio grof Adam Jerzy Czartoryski (1770-1861), uz podršku francuske diplomacije, razvila je uspješnu obavještajno-diplomatsku aktivnost usmjerenu na slabljenje Rusije i Austrije. U tom smislu su Srbiju smatrali ključnom državom južnoslavenskog otpora Rusiji i Austriji. Stoga je grof Czartoryski 1843. godine preko svojih emisara poslao srpskim vlastima svoje *Savjete kojih treba da se drži Srbija*. Srbiji je sugerirao čvršće povezivanje sa Francuskom i Engleskom i intenzivniju kulturno-prosvjetnu propagandu među Južnim Slavenima u Turskoj i Austriji radi učvršćivanja svijesti o zajedničkoj etničkoj i jezičnoj pripadnosti.⁷ Nakon što su srpske vlasti razmotrile njegov povjerljivi dokument, grof Czartoryski već 1844. godine u Srbiju šalje svog emisara Františka Zacha koji stupa u kontakt sa srpskim ministrom Ilijom Garašanićem. Zach je na osnovu razgovora sa Garašanićem i dokumenta grofa Czartoryskog napisao svoj *Sastav* (plan), a što je u biti bio plan

⁶ Vuk S. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska, Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beograd: Nolit, 1972), 113.

⁷ Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju* (Beograd: BIGZ, 1993), 126.

vanjskopolitičkog djelovanja Srbije.⁸ Nakon konzultacija i sa drugim političarima Ilija Garašanin je iste 1844. godine iskoristio taj Zachov “plan” za stvaranje svog dokumenta *Načertanije* koji je bio prvi i najvažniji uobličeni dokument srpske nacionalne politike.

Ovaj dokument predstavlja objedinjen program političke akcije, etničkog okupljanja i teritorijalnog širenja. Poseban naglasak je stavljen na Bosnu i Hercegovinu. Tako Ilija Garašanin u šest točaka iznosi odnos Srbije prema Bosni i Hercegovini, a u smislu pripreme stanovništva da u povoljnom povijesnom trenutku se izvrši pripojenje tih područja Srbiji. Mogu se istaknuti tri temeljna načela Garašaninovog viđenja srpske politike - držati što slobodnije i otvorenije svoje granice prema Bosni, zatim dozvoljavanje vjerezakonskih sloboda i načelo narodnog jedinstva. U skladu s prvim istaknutim načelom, u *Načertaniju* se ističe: “No Srbija se od svojih sunarodnika u Turskoj kao nekim kineskim zidom delila, i saobraštenije je na toliko samo malo mesta dozvolila ... Zato neka straže na granicama istina ne u male, no da se mesta sastanaka, izlaska i ulaska na srpskoj granici umnoži sprama Bosne”.⁹ Obrazlažući načelo pune vjerske slobode, Garašanin navodi: “Ovo načelo moraće svima hristijanima, a ko zna da povremenu i nekim muhamedancima dopasti se i zadovoljiće ih.”¹⁰ U smislu ostvarenja trećeg istaknutog načela, u *Načertaniju* je dano obrazloženje: “Srbija u ovom smotreniju mora se o tom uvjeriti da je ona prirodna pokroviteljica sviju turskih Slavena i da ćedu samo onda kad ona dužnost ovu na sebe uzme, ostali Slaveni njoj pravo to ustupiti da ona u imenu njihovom nešto kaže i čini.”¹¹ Garašaninu je od posebnog interesa Bosna i Hercegovina, pa i promišlja najbolje načine i sredstva kako to stanovništvo pridobiti za Srbiju. Tako u propagandne svrhe predlaže: “Da bi se narod katoličkog ispovedanija od Austrije i njenog upliva odvracali i Srbiji većma priljubili nužno je na to osobito

⁸ Isto, 130.

⁹ *Izvori velikosrpske agresije*, ur. Božo Čović (Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga, 1991), 50.

¹⁰ Isto, 50.

¹¹ Isto, 51.

vnimanije obraćati. Ovo bi se najbolje postići moglo posredstvom fraterova ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti.”¹² Ujedno, on smatra kako bi se trebala tiskati i narodna istorija Bosne, a da se pritom “ne bi smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. Po sebi se pretpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka.”¹³ Povijesna trajnost ovog Garašaninovog dokumenta se ogleda u činjenici kako su svi kasniji srpski nacionalni programi imali isti načelan okvir i bili su fokusirani prema Bosni i Hercegovini.

Utemeljivač srpske geografije i etnografije Jovan Cvijić je pokazao interes za Bosnu i Hercegovinu zastupajući tezu da je to srpska zemlja i srpsko stanovništvo, pa je tako zapisao: “... narod Bosne i Hercegovine predstavlja jedan od etnografskih najsvežijih i najjačih delova srpskog naroda i čini nerazdvojnu celinu s narodom zapadne Srbije, Novopazarskog sandžaka i Crne Gore ... Idući iz Srbije prema Zapadu najpre se u centralnoj Bosni nailazi na katoličko stanovništvo srpskog jezika ... katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine se do okupacije osećalo kao celina sa pravoslavnim.”¹⁴ Uz naglasak da je Bosna i Hercegovina ključ srpskog problema, jer bez tog područja se ne može uvećati srpska država, Jovan Cvijić podcrtava kako možda u Europi i nema tako pro-turječne granice kao što tada postojeća razdvaja srpski narod. U svojoj elaboraciji rješenja tog srpskog problema, Cvijić zaključuje: “Srpski problem se mora rešiti silom. Obe srpske državnice moraju se poglavito vojno prosvetno najživlje spremati, održavati nacionalnu energiju u za-vojevanim delovima srpskog naroda i prvu, iole povoljnu, priliku upotrebiti da raspravljaju srpsko pitanje s Austro-Ugarskom.”¹⁵

¹² Isto, 51.

¹³ Isto, 51.

¹⁴ Jovan Cvijić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje“, u: *Govori i članci* (Beograd: Izdavačka knjižara Napredak, 1921), 215-216.

¹⁵ Isto, 233.

Nezasluženo manje poznat plan o stvaranju buduće srpske države iz revolucionarnih godina 1848/9. sačinio je Konstantin Nikolajević, tadašnji zastupnik u Carigradu. Nikolajević nije svom spisu dao službeni naslov, ali je u historiografskoj literaturi poznat kao plan o velikom Srpskom vice-kraljevstvu ili kao plan o Srpskim sjedinjenim državama. U tom spisu on polazi od tvrdnje da se Srbija treba distancirati od tadašnje tri velike sile – Rusije, Osmanskog Carstva i Austrije, ali od svake na poseban način i ne istodobno. Također je procjenjivao da je 1848. godina najbolji vremenski izbor za ostvarenje srpskih nacionalnih težnji, jer se u tom revolucionarnom vremenu ukazuje prilika nacionalnog osamostaljenja. Glavna ideja Nikolajevićevog plana, formuliranog u 15 točaka, jeste da se u Osmanskom Carstvu oforme dvije države – turska i srpska. To je obrazlagao interesom Osmanskog Carstva da se svi Srbi objedine i tako ne bi predstavljali opasnost u pojedinim dijelovima Carstva po njegovu stabilnost i sigurnost. Ta srpska država bi bila stvorena ujedinjenjem Crne Gore, Hercegovine, Bosne i gornje Albanije (Stare Srbije) sa Srbijom, a u autonomnom statusu integrirani u Osmanskom Carstvu.¹⁶

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 01. prosinca 1918. godine predstavljalo je svojevrsnu realizaciju južnoslavenske ideje, ali je i činjenica da je njen nastanak rezultat i međunarodnih okolnosti. Činjenica je da je obuhvatila područja pobjedničkih i poraženih snaga iz Prvog svjetskog rata na kojima je egzistiralo više nacionalnih i vjerskih zajednica. U kaotičnom procesu svog nastajanja Kraljevina SHS je bila različito viđena od nacionalnih zajednica koje su je tvorile. Srpska politička elita Kraljevinu SHS nije doživljavala kao novu državu, već je smatrala da je njome izvršeno teritorijalno zaokruživanje svih srpskih krajeva. Novonastalu državu je prvenstveno određivao odnos političkih elita dva najbrojnija naroda – Srba i Hrvata. Razmatrajući njeno buduće uređenje kod Hrvata je prevladavalo tradicionalno stajalište težnji ka autonomiji i borbi protiv centralizma što su baštinili u svojoj političkoj tradiciji egzistirajući u ranijoj složenoj državnoj zajednici. Srpska

¹⁶ Isto, 171.

politička elita se zalagala za unitarno uređenje države i monarhistički oblik vlasti. Nastankom Kraljevine SHS prostor Bosne i Hercegovine više nije bio austrougarska periferija već se našao u zemljopisnom središtu nove države. Međutim, narodi u Bosni i Hercegovini nisu imali iste političke ciljeve. Muslimansko stanovništvo je u novonastaloj Kraljevini SHS vidjelo “novu okupaciju” Bosne i Hercegovine, pa se tako u zaštiti njihovih interesa isprofilirala Jugoslavenska muslimanska organizacija kao jedina politička stranka koja se u svom programu zalagala za autonomiju Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački Srbi i Hrvati nisu obnovili rad političkih stranaka iz austrougarskog razdoblja već su se uključili u djelovanje stranaka čija su sjedišta bila u Beogradu i Zagrebu. Premda je odredbama Vidovdanskog ustava iz 1921. godine bila zajamčena kompaktnost bosanskohercegovačkog područja u novoj administrativnoj podjeli na oblasti već u veljači 1924. godine Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja ugašeni su ti ostaci svojevrstne autonomije, jer su do tada postojeće oblasti raspršene u 9 novouspostavljenih banovina. Srbi su na ovaj način putem brojnosti stanovništva imali većinu u 6 banovina, premda su činili 42% stanovništva cijele države. Sve vrijeme trajanja Kraljevine SHS iz srpskih političkih i intelektualnih krugova prevladavala je negacija bosanskohercegovačke posebnosti. Sve srpske političke stranke djelovale su na utvrđivanju Bosne i Hercegovine kao “srpske zemlje”¹⁷.

Pod utjecajem intelektualnih i poslovnih srpskih krugova pozicioniranih u različitim političkim strankama u prosincu 1936. godine osnovan je Srpski kulturni klub (SKK) s ciljem: “Radnja Srpskog kulturnog kluba može biti naročito korisna u onim graničnim oblastima koje su po svom geografskom položaju izložene tuđinskim utjecajima i u kojima je Srpstvo najpouzdanija grana protiv tuđinskih nadiranja.”¹⁸ Nakon zaključivanja sporazuma Cvetković-Maček i uspostave Banovine Hrvatske

¹⁷ Enver Redžić, *Tokovi i otpori* (Sarajevo: Svjetlost, 1970), 130.

¹⁸ Pero Simić, *Iskušenja srpske elite – dokumenti o radu Srpskog kulturnog kluba* (Beograd: Filip Višnjić, 2006), 14-15.

1939. godine, Srpski kulturni klub je zakoračio u područje političkog djelovanja ističući kako je tim činom učinjena nepravda Srbima. Zadatak odbora Srpskog kulturnog kluba na području Bosne i Hercegovine bio je promicanje ideje da Bosna i Hercegovina treba ući u srpsku teritorijalnu jedinicu.

Otvorene srpske pretenzije prema Bosni i Hercegovini su sadržane u programskom dokumentu *Homogena Srbija* iz 1941 godine, a čiji je autor banjalučki odvjetnik Stevan Moljević. On je zajedno sa Dragišom Vasićem i Živkom Topalovićem činio ideološko jezgro četničkog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata. Središnja misao ovih srpskih ideologa temeljila se na ideji jedne države s motom – Srbi na okup. Moljevićev politički program *Homogena Srbija* predviđao je uspostavljanje nacionalnog jedinstva, nasilnu promjenu granica, premještanje stanovništva, stvaranje etnički čistih područja itd. Ovaj program predviđa da buduća Srbija bude nacionalno homogena: “Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.”¹⁹ Moljević je jasan i u propisivanju načina formiranja etnički čistog područja: “Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih.”²⁰ U dijelu programa naslovljenim *Granice* autor je predstavio područja koja treba obuhvatiti buduća srpska država i obuhvaćala bi cijelu Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, sjevernu Albaniju, jug Mađarske i velike dijelove Hrvatske. Muslimansko stanovništvo uopće više nije spominjano kao ni Bosna i Hercegovina u razradi ovog njegovog programa, ali njegov odnos prema tom stanovništvu i Bosni i Hercegovini jasan je na osnovu uređenja kojeg predviđa za Jugoslaviju – tri federativne jedinice: srpska, hrvatska i slovenska.²¹

¹⁹ *Izvori velikosrpske agresije*, 141.

²⁰ Isto, 141.

²¹ Isto, 142-144.

U vremenu socijalističke Jugoslavije, nakon smrti Josipa Broza Tita, sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća dolazi do buđenja srpskog nacionalizma. Nosioци velikodržavnih srpskih ideja našli su se u dijelu srpske intelektualne elite potaknuti iz krugova Srpske pravoslavne crkve. No, ubrzo je najvažniju ulogu u tom procesu preuzela Srpska akademija nauka i umetnosti. Tako se u SANU tijekom 1985. i 1986. godine u tajnosti pripremio program nazvan *Memorandum SANU*. Ideju o pripremi *Memoranduma* iznio je na zasjedanju Skupštine SANU 23. svibnja 1985. godine akademik Ivan Maksimović. Predsjedništvo SANU je 13. lipnja 1985. godine imenovalo poseban Odbor za pripremu *Memoranduma* o aktualnim društvenim pitanjima kojeg je činilo 16 akademika. Prva sjednica ovog tijela, sada promijenjenog imena, Komisija Predsjedništva SANU za izradu *Memoranduma*, održana je 28. lipnja 1985. godine kada je odlučeno da predsjednik i potpredsjednik Komisije budu akademici Dušan Kanazir i Antonije Isaković. Radi efikasnijeg rada Komisija je oformila radnu grupu na čelu sa akademikom Antonijem Isakovićem i još 7 akademika članova. Ista Radna grupa je na svojim sjednicama 8., 9. i 15. siječnja 1986. godine razmotrila prve tekstove o kojima se raspravljalo 31. ožujka 1986. godine na sjednici Komisije, te je nakon rasprave oformljeno 6 tematskih timova. Komisija je na svojoj sjednici 19. rujna 1986. godine počela s redigiranjem završne verzije teksta, zatim je zbog obimnosti to nastavljeno i 23. rujna, da bi rad Komisije bio prekinut već 24. rujna 1986. godine objavom prvog dijela *Memoranduma* u dnevним novinama *Večernje novosti* do kojeg je došlo pod nerazjašnjenim okolnostima.²² Prema stajalištima iznijetim u *Memorandumu SANU* razvoj Srbije koji bi bio ravnomjeran s drugim republikama u okviru Jugoslavije sprječavala je vladajuća komunistička partija – Savez komunista Jugoslavije. Prilike na Kosovu, i ekonomska kriza u cijeloj Jugoslaviji potakle su buđenje srpskog nacionalizma. Brojni istaknuti članovi SANU-a otvorili su javne rasprave o svom viđenju položaja

²² Kosta Mihajilović i Vasilije Krestić, *Memorandum SANU posle 30 godina* (Beograd: Kompanija novosti, 2017), 16-19.

Srbije i Srba u Jugoslaviji. U *Memorandumu* se analizirala društvena kriza s nastojanjem da se utvrde njeni uzroci. Tvorci *Memoranduma SANU* su uporno insistirali na jačanju decentralizacije kao izvorištu jugoslavenske krize smatrajući da je u razdoblju centraliziranog upravljanja državom provedena uspješna industrijalizacija i privredni razvoj. Također su se fokusirali na ustavne promjene iz 1984. godine smatrajući ih neodrživim. Uočili su i narastanje moralne krize društva koju su izvodili iz krize kulture koja se sve više regionalizirala gubeći, prema autorima, svejugoslavensko obilježje. Akademici su i u kulturi prepoznali separatističke i nacionalističke tendencije. Prokazujući tendencije “prece-njenog i izmišljenog unitarizma”, oni smatraju da je jačanje republika i pokrajina unutar Jugoslavije “antiistorijski” a ne demokratski proces. Rješenje kojeg su ponudili srpski akademici je “teritorijalno ujedinjenje srpskog naroda”. U *Memorandumu* je istaknuto da “uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio, njegovo je istorijsko i demokratsko pravo”.²³ U ovom dokumentu srpski akademici insistiraju na ugroženosti i uskraćivanju prava srpskoj naciji u komunističkoj Jugoslaviji. Oni smatraju da je udio Srba u jugoslavenskoj povijesti i u prikazu njihove oslobodilačke borbe minimiziran a da je udio Srba u književnosti, u odgoju i obrazovanju i kulturnim dostignućima beznačajno prikazan. *Memorandumom SANU* akademici su srpsko nacionalno pitanje istaknuli kao prvoklasno državno pitanje. Kasnije će prilikom izbivanja rata u Jugoslaviji takvi memorandumski stavovi biti iskorišteni kao argumenti da Srbi nakon raspada Jugoslavije ne mogu živjeti kao manjina u Hrvatskoj, kao ni i u Bosni i Hercegovini. Memorandumska orijentacija srpske društvene elite kreirala je opće uvjerenje da je svako hrvatsko i muslimansko nacionalno pitanje doživljavano kao antisrpski orijentirano.

²³ *Izvori velikosrpske agresije*, 297.

Hrvatska nacionalna ideologija – pogledi na Bosnu i Hercegovinu

Među prvima koji je formulirao ideju hrvatskog državnog prava na Bosnu i Hercegovinu bio je barun Pavao Ritter Vitezović. Svojevrsni programski nacrt *Croatia rediviva* 1700. godine. u kojem Pavao Ritter Vitezović iznosi povijesnu argumentaciju o hrvatskim područjima namijenio je caru Leopoldu, a htijući ga potaći na oslobađanje južnoslavenskih prostora od tuđinske vlasti s ciljem ujedinjenja pod Habsburgovcima na temelju hrvatskog povijesnog prava. Vitezovićev spis *Bosnna captiva* iz 1712. godine je posvećen vremenu posljednjih bosanskih kraljeva i propasti srednjovjekovne bosanske države. U tom spisu izražava uvjerenje kako će se poslije otomanskog sloma Bosna vratiti u svoju staru hrvatsku postojbinu. Razvijajući svoju političku misao Bosnu i Hercegovinu je uključio u cjelokupnu Hrvatsku nazivajući je *srce ilirika*.²⁴ Ideja hrvatskog povijesnog i državnog prava na Bosnu i Hercegovinu koju je izložio Vitezović postala je sastavnim dijelom ideologija tadašnjih političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj. Osnovica te ideje je kako je Bosna i Hercegovina nekada u srednjovjekovlju bila dijelom hrvatsko-ugarskog kraljevstva, pa zato nakon oslobađanja Bosne i Hercegovine od vlasti Osmanskog Carstva, Hrvati imaju pravo izravno ili putem ustavnog trijalističkog preuređenja Monarhije vratiti Bosnu i Hercegovinu u okvir hrvatskih povijesnih granica.

Ovoj struji hrvatske nacionalne ideologije dodana je i sastavnica hrvatskog etničkog prava koja se argumentirala činjenicom kako je kroz cijelu bosanskohercegovačku povijest njeno stanovništvo bilo etničkog hrvatskog identiteta iz čega Hrvati stječu pravo i imaju dužnost sjediniti sve te zemlje u integralnu državu Hrvatsku.

Prvi moderni politički spis koji je integrirao tradicionalnu obranu hrvatskog državnog subjektiviteta pod nazivom *Disertacija iliti razgovor* iz 1832. godine napisao je na narodnom jeziku grof Janko Drašković.

²⁴ *Hrvatski latinisti II: pisci 17.-19. stoljeća*, ur. Veljko Gortan i Vladimir Vratović (Zagreb: Matica Hrvatska, 1970), 150-151.

U tom spisu Drašković traži proširenje hrvatske autonomije u odnosu na Ugarsku, reformu gospodarske politike, demokratizaciju školstva i uvođenje narodnog jezika u službenu upotrebu. Istodobno iznosi i ideju uspostavljanja južnoslavenske političke jedinice koja bi se nalazila u državnom pravnom savezu s Ugarskom, a obuhvaćala bi područje uz tadašnju kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i zemlje naseljene Slovincima, Istru i Bosnu.²⁵ U toj Draškovićevoj ideji oslikava se stoljećima čuvana vjera hrvatskog plemstva u poraz Osmanlija i povratak područja izgubljenih u 16. stoljeću uslijed osmanskih osvajanja. On hrvatskim povijesnim pravom obuhvaća cijelu Bosnu i to na temelju svijesti o etničkoj i jezičnoj srodnosti stanovnika Bosne i stanovništva hrvatske Slavonije i Dalmacije.

Ideološki program Ilirizma podrazumijevao je ujedinjenje Južnih Slavena pod "neutralnim" imenom Ilir kao antičkim etnonimom koji je očitovao postojanje uvjerenja u genetsku srodnost Ilira i Slavena. Ljudevit Gaj je ideje *ilirizma* izložio u proklamaciji *Proglas* 1836. godine. On je u Iliriju uvrstio Korušku, Goricu, Istru, Kranjsku, Štajersku, Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Dubrovnik, Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, Bugarsku i donju Ugarsku.²⁶ U ideologiji *ilirizma* Bosna je zauzimala važno mjesto i istodobno je smatrana dijelom šireg ilirskog geografskog i nacionalnog prostora, ali i kao pokrajina koja je dijelom u prošlosti pripadala Hrvatskoj. U razdoblju nastanka Gajeve ideološke platforme nailazi se i na teze o hrvatskom etničkom identitetu Bosanaca.

Delegati Varaždinske županije su 1842. godine uputili austrougarskom vladaru predstavku koju je sastavio vodeći čovjek Ilirske stranke barun Metel Ožegović (1814-1890).²⁷ Ova predstavka Varaždinske županije temeljila se na odluci Hrvatskog sabora iz 1790. godine kojom je

²⁵ *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*, ur. Miroslav Šicel (Zagreb: Matica Hrvatska, 1997), 60-61.

²⁶ Isto, 113.

²⁷ Metel Ožegović, *Njekoji spisi iz javnog političkog djelovanja Metela baruna Ožegovića* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1887), 1-21.

prihvaćeno ograničavanje hrvatske autonomije u zamjenu za obećanje ugarskog plemstva da će se zauzeti za oslobađanje hrvatskih krajeva iz tuđinske vlasti i integriranja s Banskom Hrvatskom. Ožegović kao autor predstavke od vladara je očekivao solidarnost sa stanovništvom kršćanske i etničke srodnosti koji su trpjeli progon i nepravdu u susjednim područjima pod vlašću Osmanskog Carstva. Ujedno je naglasio kako je baš Hrvatskoj u prošlosti otet dio njezina teritorija na kojem sada Osmanlije ugnjetavaju stanovništvo. Stoga je vladaru predložio da se u bugarskim, bosanskim i hercegovačkim gradovima, gdje stoluju veziri, imenuju “carski i kraljevski konzuli” koji će braniti prava lokalnih kršćana i trgovaca iz Habsburške Monarhije. Premda je ovu predstavku 1843. godine prihvatio Hrvatski sabor, a također i oba doma Ugarskog sabora, austrijski kancelar Klemens Wenzel von Metternich odlučno je odbio razmatrati ovu predstavku, jer je oslabljeno Osmansko Carstvo smatrao idealnim susjedom koji nije predstavljao realnu opasnost za Austriju, a ujedno je onemogućavao realizaciju ruskih imperijalnih interesa u Ju-goistočnoj Europi.

Saznanja o tadašnjem stanju u Bosni 1842. godine bilježi Matija Mažuranić (1817-1881) u svom putopisu *Pogled u Bosnu*.²⁸ Mažuranić je tajno otputovao u Bosnu na prijelazu iz 1839. u 1840. godinu po nagovoru braće Antuna i Ivana, poznatih Iliraca, vjerojatno s ciljem da se uvjeri u raspoloženje tamošnjeg stanovništva. U putopisu autor prikazuje težak položaj kršćanskog stanovništva, a viđenje muslimanskog stanovništva korespondira sa negativnim stereotipima o islamu koji su tada prevladavali u hrvatskom društvu. Mažuranić za sve stanovnike Bosne koristi naziv Bošnjaci. Navodi Hercegovinu kao posebnu teritorijalnu jedinicu koju nije uspio obići. Konstatira da između pojedinih konfesija vlada velika mržnja, ali koja se primijeti i između Osmanlija i domaćeg muslimanskog stanovništva. U stavovima Iliraca prema Osmanlijama i muslimanskom stanovništvu treba nalaziti vezu s podrškom nacionalno-emancipacijskim procesima na Balkanu.

²⁸ Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu, Izabrana djela*, knj. 32 (Zagreb: PSHK, 1965)

U istom vremenu se pojavljuje glasnik muslimansko-kršćanskog dijaloga Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889) koji bosanske muslimane vidi ravnopravnim dijelom hrvatske nacije. Napisao je brojne članke u kojima je prikazao uloge slavenskih muslimana u povijesti Osmanskog Carstva. Kukuljević je predstavnik romantičarskog nacionalizma, vjerovao je u izvorno jedinstvo nacije koje je bilo poremećeno nepovoljnim povijesnim okolnostima. Vjerovao je u moć obrazovanja i smatrao je da ključnu ulogu u nacionalnoj integraciji trebaju odigrati zajednički jezik i kulturna tradicija, kao i tolerancija kršćana prema slavenskim muslimanima. Ivan Kukuljević Sakcinski smatrao je Bosnu srcem južnoslavenskih pokrajina čiji bi se politički položaj brzo promijenio ukoliko bi se ona priključila Hrvatskoj na zapadu ili bi se Hrvatska njoj pridružila na istoku. Premda se početno protivio zaštiti kršćana u Osmanskom Carstvu, kasnije je u Turcima prepoznavao krivce za nazadovanje prosvjete i gospodarstva. Procijenivši kako opstanak Osmanskog Carstva nije u interesu ni Austro-Ugarske ni Hrvatske, zalagao se za potporu nastojanjima kršćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini da izbore što veću autonomiju. Tako je neposredno prije okupacije Bosne i Hercegovine podržao i snažniji utjecaj Habsburške Monarhije u osmanskim pokrajinama kao način pritiska da se ukine tlačenje vlasti. Na tom tragu je smatrao da u slučaju raspada Osmanskog Carstva treba nastojati da Bosna i Hercegovina pripadne Monarhiji.²⁹

Ante Starčević (1823-1896) je bio iznimka u političkom promišljanju odnosa prema Osmanskom Carstvu, a napose u gledanju na Bosnu i Hercegovinu. Tada su u hrvatskim intelektualnim i političkim krugovima vladali negativni stereotipi o Osmanskom Carstvu, uz prevladavajuće uvjerenje kako su Habsburška Monarhija i kršćanska vjera kulturno i moralno superiorne. Starčević to nije mogao zastupati zbog svog krajnje negativnog stajališta prema Austro-Ugarskoj, a često je idealizirao Osmansko Carstvo tvrdeći kako je Istok, koji ne robuje praznim potrebama, mnogo bolji od razuzdanog Zapada. Tako je već 1850-ih tvrdio da u Bosni

²⁹ Tomislav Markus, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. - 1818.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012), 66-67.

i Hercegovini živi najčistiji i najnepokvareniji dio hrvatskog naroda, koji nije zatrovan izopačenošću zapadne civilizacije.³⁰ Koncem 1860-ih godina Starčević piše da njemu nije stalo do Osmanskog Carstva kao države, već naglašava kako u njemu živi “kakov milion dušah najčistie i najplemenitie kervi hervatske, i uz to kakova dva miliona pasminah pohervatjenih, dakle dušah, koi su po narodnosti pravi Hervati.”³¹ Već se tada zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine odbacujući svaku mogućnost njenog pripojenja Hrvatskoj dok se sama Hrvatska nalazi u austrijskom ropstvu. Stoga nije bila iznenađujuća njegova osuda austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine budući je, po njemu, Hrvatska polagala pravo na Bosnu i Hercegovinu kao subjekt međunarodnog prava, a ne kao austrougarska ‘kolonija’.³²

Integracijska nacionalna ideja jugoslavizma se uobličila 60-tih godina 19. stoljeća, a njezinim inspiratorima se smatraju katolički biskup i vodeći političar Narodne stranke Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) i utjecajni povjesničar, katolički svećenik i političar Franjo Rački (1828-1894). Kao i ilirizam i jugoslavizam je naglašavao kulturna povezivanja Južnih Slavena, ali ova ideologija podrazumijevala je i političko ujedinjenje. Prema shvaćanju Strossmayera i Račkog politička integracija Južnih Slavena bi imala policentričan karakter. U tom smislu bi, prema njihovoj zamisli, važna uloga pripala Zagrebu koji bi trebao okupiti južnoslavenske pokrajine Habsburške Monarhije i takva bi politička jedinica u slučaju propasti Osmanskog Carstva mogla postati točka ujedinjenja svih Južnih Slavena.

Slična polazišta su Strossmayer i Rački zastupali u pitanjima koja su se odnosila na Bosnu i Hercegovinu i njen položaj u tadašnjim integracijskim nacionalnim procesima.³³

³⁰ Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 62.

³¹ Ante Starčević, *Izabrani politički spisi* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 289.

³² Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001), 33.

³³ Dragutin Pavličević, “Franjo Rački i istočno pitanje (1860-1885)”, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 9 (1979): 185-216.

Premda početno nije iskazivao simpatije prema kršćanskim ustanici-
ma u Bosni i Hercegovini 1875. godine biskup Josip Juraj Strossmayer je
s naklonošću promatrao mogućnost da se te pokrajine priključe Srbiji,
što je malo tko u Hrvatskoj tada prihvaćao. No, podržao je austrougarsku
okupaciju Bosne i Hercegovine vjerujući da se time ostvaruje više-
stoljetna želja hrvatskog naroda. Kasnije se kritički izjašnjavao o okupa-
cijskoj upravi vidjevši kao glavni problem vladanje Nijemaca i Mađara
koji su radili protiv napretka slavenstva i katoličanstva u Bosni i Herce-
govini, i to tako što su podržavali i ugađali muslimanima sprječavajući
sve reforme zbog kojih je okupacija i provedena.³⁴

Franjo Rački se prvi put bavi povijesnom pripadnošću Bosne u svom
spisu *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastije* iz
1861. godine. Na početku tog svog djela Rački je odmah naglasio činje-
nicu da je Hrvatska u prošlosti prostorno bila znatno veća, te opisuju-
ći hrvatski teritorijalni razvoj od početka 7. do kraja 11. stoljeća Rački
izvodi zaključak da hrvatski narod na osnovi prvobitne stečevine (*titu-
lus acquisitionis*) ima zakonito i nezastarivo pravo vlasništva na teritoriji
od Bojane do Drine i Dunava.³⁵

Strossmayer i Rački su imali krajnje negativan stav prema islamu.
Obojica su pripisivali islamu obilježja okrutnosti, iracionalnosti i be-
spravlja. Tako Strossmayer 1866. godine u Hrvatskom saboru govori
“da se Kuran nikad sa kršćanstvom u jedno spojiti ne da”.³⁶ A, Franjo
Rački u govoru iz studenog 1878. godine članovima Jugoslavenske aka-
demije znanosti i umjetnosti (JAZU) odmah nakon velike Istočne krize
i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pripisuje Zapadu ulogu
“preporoditelja istoka” zbog uspješne misije oslobađanja balkanskih na-
roda od “gospodstva islama”.³⁷ Strossmayer i Rački svjesni ograničenosti

³⁴ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, 148-150.

³⁵ Franjo Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije* (Beč: Knjigari-
nica Ferdinanda Klemma, 1861), 38-39.

³⁶ J. Josip Strossmayer, *Izabrani politički i književni spisi* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2005), 144.

³⁷ Franjo Rački, “Besjeda predsjednika dra. fr. Račkoga”, *Rad JAZU*, br. 45 (1878): 224-227.

svojih mogućnosti u nastojanjima podrške stanovništvu pod vlašću Osmanskog Carstva, ističu potrebu da se tom stanovništvu osigura obrazovni i kulturni napredak nadajući se skorom kraju vlasti Osmanskog Carstva. U svojoj raspravi o Istočnom pitanju iz 1862. godine Rački naziva turkofilsku politiku Beča protuaustrijskom. Iako je Rački branio hrvatsko povijesno pravo na prostor Bosne i Hercegovine, s druge strane je pozivao srpskog kneza Mihaila Obrenovića da sa svojom vojskom preгази rijeku Drinu, kao granicu prema bosanskohercegovačkom prostoru. Dakle, Rački je u spisu *Istočno pitanje* iz 1862. godine jasno odredio središnje načelo pri rješavanju statusa područja Bosne i Hercegovine u Istočnoj krizi. Strossmayer i Rački su se složili sa ujedinjenjem teritorija Bosne i Hercegovine sa Srbijom ukoliko ova oslobodi “kršćansku braću iz turskog ropstva”. Ujedno su tražili da se temeljem državnog prava područje Bosne i Hercegovine priključi Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji ukoliko to područje zaposjedne Austrija. Ovu zamisao je narušila Austro-ugarska nagodba iz 1867. godine koja je odudarala s programom federalističkog ustroja Monarhije prema načelu narodnosti za što se zalagala Narodna stranka. Uvođenje dualizma u uređenje Monarhije razočaralo je Strossmayera i Račkog i potaklo ih je na suradnju sa Beogradom u cilju oslobađanja područja Bosne i Hercegovine i njezinog ujedinjenja sa Srbijom. Na tom tragu vlada Kneževine Srbije s Narodnom strankom u ožujku 1867. godine usuglašava prijedlog programa suradnje, a kojim je čak zacrtano i stvaranje buduće neovisne južnoslavenske države.

Početakom dvadesetog stoljeća Stjepan Radić je vjerovao kako će se bosanskohercegovački muslimani većinski opredijeliti za hrvatsku nacionalnu ideju. Čak i u programu za federalizaciju Monarhije predvidio je mogućnost raspisivanja referenduma na kojem bi se oko tri četvrtine stanovništva moglo izjasniti za Hrvatsku.³⁸ I Radić se pozivao na hrvatsko državno pravo u smislu pripadanja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a uz naglasak da će to ovisiti i o ispravnosti hrvatskog političkog

³⁸ Stjepan Radić, *Slavenska politika u Habsburžkoj Monarkiji* (Zagreb: Tiskara C. Albrechta (Maravić i Dečak), 1906), 58.

djelovanja – “Hrvatsko državno pravo neće dakle i ne može djelovati na Bosnu i Hercegovinu kao kakva suha pravnička formula, ili točnije, neće djelovati to pravo samo o sebi, nego će djelovati hrvatska državna snaga ...”³⁹ Stoga on inzistira kako u Bosni i Hercegovini treba osnivati pučke listove i zagovarati agrarnu reformu, a ne braniti klasne interese aga i begova. Prihvatao je činjenicu da su Hrvati najmalobrojniji u Bosni i Hercegovini, ali isticao kako bosanskohercegovački muslimani imaju budućnost jedino ukoliko prigrle hrvatsku državu i narodnu misao. Tako zaključuje: “Istina je, Hrvati su danas u Bosni i Hercegovini u manjini; Ali u Evropi se ni ljudi, ni narodi ne broje kao u Aziji, nego se vežu, tj. prosuđuju po kulturnim i gospodarskim svojim sposobnostima. Te se sposobnosti očituju prije svega u obiteljskom ćudorednom životu, u smislu za gospodarsku privredu, u poštivanju svačijeg dobra, a prema tome i u smislu za javni red i poredak.”⁴⁰

Pravni i politički teoretičar Ivo Pilar koji je djelovao početkom dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini također se zalagao za njeno priključenje Hrvatskoj. Tako je reagirajući na Svibanjsku/Majsku deklaraciju, u ljeto 1917. godine, napisao spomenicu za novog cara i kralja Karla I u kojoj je predložio ujedinjenje slovenskih i hrvatskih krajeva, uključujući i cijelu Bosnu i Hercegovinu, u posebnu državu unutar Habsburške Monarhije. On je bosanskohercegovačke muslimane smatrao Hrvatima koji su nekad bili bogumili. To je potkrepljivao navodima: “Bosna je od naseljenja Slavena pa sve do XII stoljeća hrvatska zemlja. Sjeverozapadni dijelovi današnje Bosne bijahu čak odmah iz početka središte hrvatskog naseljavanja.”⁴¹ On Bosni i Hercegovini pripisuje i geopolitičku važnost, a osobito u balkanskom okružju, što potkrjepljuje: “Ove dvije pokrajine jesu stube, koje spajaju središnje balkansko poprečno gorje s panonskom ravnicom. Svaki vlastodržac na Balkanu, a osobito svaki

³⁹ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (Zagreb: Consilium, Sisak: Ogranak Matice Hrvatske Sisak; Ljubuški: Ogranak Matice Hrvatske Ljubuški, 1993.), 37.

⁴⁰ Isto, 54.

⁴¹ Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje* (Varaždin: Hrvatska demokratska stranka - podružnica Varaždin, 1990), 87.

posjednik zapadnog diela središnjeg balkanskog poprečnog gorja, a to je po našem današnjem mjestopisnom riječniku Stara Srbija, Sandžak i Crna Gora, mora nastojati, da stekne Bosnu iz strateških i gospodarskih razloga. To bijaše i uvijek će biti geopolitički temelj srpskih težnja za Bosnom i Hercegovinom, jer Bosna i Hercegovina su prirodno, zemljopisno favorizirano područje za širenje prema sjeverozapadu.”⁴² Koristeći isti geopolitički diskurs i razmatrajući zemljopisni položaj Hrvatske, on ga uspoređuje sa ‘ispruženim šestarom’ ocjenjujući ga kao ‘nemoguć oblik’, te iz svega toga zaključuje: “Postojanje jednog naroda na području Hrvatske, Slavonije i Dalmacije naprosto je geopolitički i antropološki nemoguće, ako se tom području ne doda i Bosna.”⁴³

Nacionalna ideologija bosanskohercegovačkih muslimana/Bošnjaka u odnosu na Bosnu i Hercegovinu

Nakon napoleonskih ratova Osmansko Carstvo se odlučilo upustiti u reformu vlade i vojske s ciljem zaustavljanja i promjene trenda vojnih poraza i unutarnjeg slabljenja. U svibnju 1826. godine sultan je raspustio janjičare, a ta njegova zapovijed u Bosni i Hercegovini prvi put javno je objavljena 12. srpnja 1826. godine u Travniku.⁴⁴ Premda su zapovijed travnički janjičari prihvatili bespogovorno, tri dana kasnije ista je zapovijed odbačena od sarajevskih janjičara koji su poslali svoju delegaciju u Travnik i nagovorili su tamošnje janjičare da povuku svoju odluku o prihvatanju zapovijedi. Poslali su delegaciju i u Istanbul da protestira protiv ove sultanove zapovijedi. Ova je sarajevska skupina uživala podršku u protivljenju zapovijedi među najširim krugovima bosanskih muslimana sve do siječnja 1827. godine kada su brutalno ubili lokalnog muslimana koji je prihvaćao sultanove odluke. Uslijedila je kaznena ekspedicija

⁴² Isto, 86.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), 159-163.

središnje vlasti koja je savladala sarajevske pobunjenike.⁴⁵ Uslijedile su pripreme za rat Osmanskog Carstva s Rusijom 1827. godine čiji je ishod bio nepovoljan za samo Osmansko Carstvo. Stoga se Osmansko Carstvo u sklopu Jedrenskog mirovnog sporazuma iz 1829. godine obvezalo Srbiji prepustiti 6 provincija (nahija) koje su povijesno pripadale Bosni što je osobito uvrijedilo ratnike među bosanskim muslimanima koji su se prethodno u više navrata borili protiv pobuna u Srbiji i zato su spremili otpor središnjoj vlasti.

Tako su se u Tuzli od 20. siječnja do 5. veljače 1831. godine okupili i vijećali bosanski kapetani i odbijajući provoditi reforme Porte, od Sultana su zahtijevali nezavisnost Bosne. Tako da se ukine namjesništvo i ozakoni izbor domaćeg čovjeka za vezira ili guvernera.⁴⁶ Kako bi se Porta primorala na popuštanje u provođenju reforme Husein-kapetan Gradašćević je sredinom srpnja 1831. godine vojno porazio osmansku vojsku na Kosovu, ali zbog nejedinstva kapetana i podijeljenosti između bosanskih i hercegovačkih aga, begova i kapetana slomljena je ta buna. U cilju osiguranja provođenja reformi Sultan Abdul Medžid I objavljuje 1839. godine Hatišerif od Gülhane kojim uvodi niz reformskih mjera u društvenom i državnom životu. A, da bi se reforme i ostvarile u Bosanski ejalet je poslan Omer-paša Latas koji se radikalno obračunava i nemilosrdno slama bosanski begovat.⁴⁷ Sultan je imenovao Omer-pašu Latasa svojim specijalnim izaslanikom sa zadatkom da sprovede reforme. Latas je pored gušenja ustanka bosanskih kapetana, aga, ajana i begova bio prisiljen suzbijati pobunu kršćanskih seljaka, pretežito pravoslavaca, koji su se našli pod teretom dodatnih nameta u sklopu novog poreskog sustava.⁴⁸ Osmanske reforme iz 1850-tih godina su zahvaljujući povlačenju diskriminacijskih propisa omogućile i nemuslimanima mogućnost stjecanja imovine u urbanim sredinama.

⁴⁵ Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 51.

⁴⁶ Enver Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1993), 33-34.

⁴⁷ Isto, 35.

⁴⁸ Donia, *Sarajevo*, 54.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine austrougarska uprava nije imala jasno stajalište u smislu vođenja nacionalne politike osim što je željela spriječiti utjecaje srpske i hrvatske nacionalne ideologije na domaće stanovništvo. Kao zajednički ministar financija Monarhije Benjamin Kallay je 4. lipnja 1882. godine preuzeo upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Tadašnji car i kralj Franjo Josip I je u njega polagao posebnu nadu budući je slovio za najboljeg poznavatelja balkanskih prilika u Monarhiji. Nacionalna politika Kallayevog režima u Bosni i Hercegovini je bilo sprječavanje intencija stvaranja jake slavenske države. Na tom tragu se i kreirala politika nacionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. Tako će se već 1882. godine Benjamin Kallay upustiti u oblikovanje jedinstvenog sustava mjera radi izolacije Bosne i Hercegovine od utjecaja iz Srbije.

Benjamin Kallay je nastojao reafirmirati ideju interkonfesionalnog bošnjaštva koju je inicirao bosanski namjesnik Topal Osman-paša, veliki vezir Osmanskog Carstva, u razdoblju od 1861. do 1869. godine, a ona je podrazumijevala postojanje bosanskog naroda koji je historijski vezan za Osmansku državu, ali koji je unutar te države zadržao svoje narodne osobnosti.⁴⁹ Ta Kallayeva politika nacionalnog bošnjaštva nije bila prihvaćena od pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata, ali i velikog dijela muslimanskih begova i građanstva koji su se teško mirili sa idejom ravnopravnosti sa ostalim stanovništvom i radije su se odlučivali za tradicionalni oblik identifikacije – bili su ili Hrvati ili Srbi ili samo “muslimani”. Osim ideje kako će se Hrvati i Srbi odreći svoje nacionalnosti, Kallay je vjerovao kako će se i muslimani postupno vratiti staroj vjeri, odnosno katolicizirati se.⁵⁰ U realizaciji te nacionalne politike integralnog bošnjaštva Kallay je pribjegao političkim mjerama koje su se usmjerile na zabranjivanje uporabe hrvatskog i srpskog nacionalnog imena kao i bilo kakvog izvanjskog očitovanja hrvatstva i srpstva u vidu zastava ili grba, zatim na zabranu vjerskih,

⁴⁹ *Ko je ko u Bošnjaka*, ur. Mustafa Imamović (Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2000), 72-73.

⁵⁰ Vidi više: Zoran Grijak, “Odnos nadbiskupa Stadlera prema vjerskoj politici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini”, *Croatica Christiana periodica*, br. 47 (2001), 173-180.

kulturnih, gospodarskih društava koja imaju nacionalnu naznaku u ime-
nu, te na zabranu organiziranja nacionalnog političkog djelovanja, izda-
vanja novina i glasila kao i bilo kakve druge inicijative koje bi promovi-
rale nacionalne srpske i hrvatske ideje. Kallay je zabranio i vlastitu knjigu
Povijest Srba.⁵¹ U tom cilju je Kallay oko sebe okupio određen broj ljudi
koji su zajedničkim nastojanjima pokušali provesti Kallayevu nacionalnu
politiku. Tako je ideja bošnjaštva teorijski i literarno izražavana u časopisu
Bošnjak kojeg je 1891. godine pokrenuo Mehmed-beg Kapetanović. On
je u svojim djelima *Šta misle muhamedanci u Bosni* iz 1886. godine i *Bu-
dućnost muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* iz 1893. godine zastupao da
su Bošnjaci, jednako kao Srbi i Hrvati, ogranak “viteškog jugoslavenskog
naroda”.⁵² Pojava lista je izazvala burne reakcije, jer je trebala suzbiti utje-
caj hrvatskih i srpskih nacionalnih ideja među muslimanskim stanovniš-
tvom. List *Bošnjak* je bio zajednički projekt austrougarske vlade i jednog
kruga muslimanske intelektualne elite. Izlazio je sve do 1910. godine ali
se može konstatirati da je ideja bošnjaštva već 1899. godine izgubila poli-
tičku snagu.

Bošnjaštvo nije uspjelo zaživjeti zbog velikog otpora domaće hrvatske
i srpske nacionalne elite, a svoje korijenje nije uhvatilo ni među domaćim
muslimanskim stanovništvom koje je bilo svjesno vlastite posebnosti u
odnosu na domaće Hrvate i Srbe. Nakon Kallayeve smrti, novi zajednički
ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine Istvan Burian i službe-
no je promovirao novi kurs austrougarske nacionalne politike utvrdivši
u Izvještaju o upravi Bosnom i Hercegovinom 1906. godine da su se poj-
movi narodnosti i konfesije stopili i da je razdjelnica između pojedinih
skupina stanovništva istodobno i konfesionalna i nacionalna.

U vremenu monarhističke Jugoslavije politički interesi bosanskoher-
cegovačkih muslimana bili su artikulirani u radu Jugoslavenske musli-
manske organizacije. Podrška ove stranke na čelu sa Mehmedom Spahom

⁵¹ Robert J. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom* (Sarajevo: Naklada Zoro, 2000), 28.

⁵² Navedeno prema: Muhamed Hadžiahčić, *Od tradicije do identiteta* (Sarajevo: Svjetlost, 1974), 36.

u donošenju Vidovdanskog ustava 1921. godine bila je uvjetovana time da središnja vlast Bosnu i Hercegovinu teritorijalno ne razdijeli. To je u novom Ustavu bilo osigurano poznatim ‘turskim paragrafom’, odnosno člankom 135., stavak 3., kojim je određeno da će se Bosna i Hercegovina razdijeliti po oblastima, ali na način očuvanja njene teritorijalne kompaktnosti između 26 novih upravnih regija u Kraljevini SHS. Upravo su glasovi Jugoslavenske muslimanske organizacije bili presudni za usvajanje Vidovdanskog ustava kao i glasovi muslimanskog poslaničkog kluba iz Južne Srbije i Makedonije – Džemijet – kojima se vlada obvezala da će osigurati koncesije begovskim veleposjednicima u provođenju agrarne reforme.⁵³ Kompaktnost bosanskohercegovačkog teritorija praktično je ukinuta uvođenjem Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra kojom je, među ostalim, država podijeljena na nove administrativne jedinice. U takvim političkim okolnostima unutar muslimanske političke elite dolazi do razilaženja oko političkog djelovanja, ali najutjecajnija ostaje Jugoslavenska muslimanska organizacija. U svojim programskim ciljevima po pitanju nacionalne politike zagovarali su stajalište da muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine nije svjesno svog nacionalnog imena i stoga to pitanje treba skinuti sa razine političkih rasprava. Vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije zagovaralo je jugoslavenstvo kao najpraktičniju nacionalnu politiku u danim prilikama. To nisu smatrali svojom nacionalnom orijentacijom već su podrazumijevali da to najbolje odgovara muslimanskom stanovništvu s obzirom na jačanje hrvatskih i srpskih nacionalnih ideologija.

Nakon razbijanja kompaktnosti bosanskohercegovačke teritorijalne cjeline Šestojanuarskom diktaturom, bošnjačka je javnost također s naglašenim negodovanjem dočekala Sporazum Cvetković-Maček 1939. godine koji je predstavljao dogovor srpske i hrvatske elite oko uspostave Banovine Hrvatske i preuređenja odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Tada su u cijeloj Bosni i Hercegovini održavani skupovi uz

⁵³ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961), 350.

sudjelovanje muslimanskih uglednika kojom su prilikom razmatrani novi politički odnosi, naravno s pozicije muslimanskih nacionalnih interesa. Ovo neslaganje je bilo dodatno pothranjeno frustracijom muslimanske elite što nisu sudjelovali u stvaranju ovog sporazuma Hrvata i Srba, jer se ticao izravno i muslimanskog stanovništva. Na skupu u Sarajevu se 24. studenoga 1939. godine tražilo osnivanje autonomne jedinice Bosne i Hercegovine u historijskim granicama. Treba reći kako ovako iznesen zahtjev nije predstavljao unisono stajalište muslimanskog političkog vodstva.⁵⁴ Slični su se sastanci održali i u Travniku 25. studenoga 1939. godine, te u Banjoj Luci, a 20. studenoga 1939. godine je u Tuzli osnovan i Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine i izdana je brošura o stajalištu muslimanskog građanstva Tuzle o potrebi autonomije Bosne i Hercegovine koja nije ni srpska, ni hrvatska, već zajednička zemlja. Konačno je i 30. prosinca 1939. godine u Sarajevu osnovan Akcioni odbor Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.⁵⁵

Tijekom Drugog svjetskog rata Muslimani se u proglasima Komunističke partije Jugoslavije ravnopravno spominju sa Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima i Makedoncima. Ipak, po završetku rata napušten je ovakav princip u tretiranju nacionalnosti muslimanskog stanovništva. Tako je narodni poslanik Husein Husaga Čišić prosvjedovao na zasjedanju Ustavotvorne skupštine u Beogradu 18. siječnja 1946. godine zbog činjenice da Muslimani nisu navedeni u novom jugoslavenskom ustavu iako im je tijekom Drugog svjetskog rata oslobodilački pokret priznavao nacionalnu posebnost.⁵⁶ U tom poslijeratnom vremenu muslimanskom stanovništvu se priznaje samo etnička posebnost tako da Rodoljub Čolaković, u to vrijeme predsjednik vlade jugoslavenske federativne jedinice Bosne i Hercegovine, piše: “U njoj (Bosni i Hercegovini, op. autora) žive izmiješani Srbi i Hrvati, dijelovi davno formiranih jugoslavenskih nacija,

⁵⁴ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), 107-108.

⁵⁵ Isto, 110-116.

⁵⁶ Alija Isaković, O “nacionaliziranju” Muslimana (Zagreb: Globus, 1990), 17.

i bosanskohercegovački muslimani, koji su slovenskog porijekla, ali su u većini nacionalno neopredijeljeni ...”⁵⁷

Prilikom konstituiranja jugoslavenske federacije Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je prema utvrđenom nacionalnom načelu osigurala postojanje pripadajućih federativnih jedinica - republika - za pet nacija: Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Makedonci. Pitanje statusa Bosne i Hercegovine budući da nije imala dominantan većinski narod ostalo je otvoreno do Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 1943. godine. Unatoč stajalištima komunističkih ideologa Moše Pijade i Milovana Đilasa koji su smatrali da se na prostoru Bosne i Hercegovine trebaju uspostaviti autonomne pokrajine vezane za Srbiju i Hrvatsku, ipak je status Bosne i Hercegovine kao republike potvrđen nakon razgovora Josipa Broza Tita s članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji je održan radi sazivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) kao predstavničkog tijela naroda sa tog prostora. Bosanskohercegovački komunisti su Tita uvjerali kako je uspostava republike kao federativne jedinice, a ne autonomne pokrajine, bolje rješenje za prevladavanje srpsko-hrvatskog sporenja te je i prihvatljivije za muslimansko stanovništvo da se slobodno nacionalno razvija bez svrstavanja u Srbe i Hrvate.⁵⁸ Tako je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je održano 25. i 26. studenog 1943. godine u Mrkonjić Gradu uz sudjelovanje 247 vijećnika, od kojih 173 s pravom glasa, usvojena Rezolucija ZAVNOBiH-a i Proglas narodima Bosne i Hercegovine, a gdje je u točki 5. Rezolucije izraženo: “Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i

⁵⁷ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 60.

⁵⁸ Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 172.

Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata ...”⁵⁹ Premda muslimanskom stanovništvu nije službeno bio priznat nacionalni identitet, ono se u dokumentima ZAVNOBiH-a tretira potpuno ravnopravno s Hrvatima i Srbima.

Dva desetljeća kasnije otvara se ponovno “nacionalno pitanje” za koje se do tada tvrdilo kako je riješeno. Tema nacionalnih odnosa otvoreno je istaknuta prvi put poslije rata na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) koji je održan od 7. do 13. prosinca 1964. godine u Beogradu.⁶⁰ Početkom 1960-ih godina u okviru vladajuće komunističke političke strukture bile su pokrenute rasprave o nacionalnom identitetu muslimanskog stanovništva, ali su onda posebno intenzivirane u znanstvenim krugovima kako bi se tako dokazan nacionalni identitet vratio u polje političkog odlučivanja.

Prvu knjigu koja je tematizirala nacionalno pitanje muslimanskog stanovništva napisao je Salim Ćerić pod naslovom *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, pri čemu je autor imao ideološki pristup fokusirajući se na ekonomske karakteristike društvenih formacija. U knjizi Ćerić ne posvećuje posebnu važnost imenu naroda, već čak u Pogovoru držeći se marksističko-lenjinističkog pristupa pojednostavljeno zaključuje da će razvoj socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji dovesti do stapanja među jugoslavenskim narodima pri čemu će Muslimani najbrže provesti takvu transformaciju jer su najizmješaniji sa drugim narodima. Autor od progresivnih Muslimana očekuje da podrže takve procese.⁶¹

Na prijedlog Centra za naučno-istraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i osobno profesora Hamdije Ćemerlića po raspisanom natječaju Republičkog fonda za naučni rad 1967. godine obrada teme naslovljene “Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja” povjerena je Institutu za društvena ispitivanja Fakulteta

⁵⁹ ZAVNOBiH dokumenti, knj. I, ur. Enver Redžić (Sarajevo: Veselin Masleša, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968), 69-82.

⁶⁰ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971-1972* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 31.

⁶¹ Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika* (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 246.

političkih nauka u Sarajevu, a rukovoditelj istraživačkog zadatka je bio sam profesor Ćemerlić. U završnom obliku studijskog izvještaja najveći dio prostora je dobila obrada politike nacionalnog opredjeljenja Muslimana, a najmanje prostora je zauzela tema o bošnjaštvu. Nakon iznijetog polazišta glavnog autora Muhameda Hadžijahića koji piše: “U raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa najviše zasluga pripada kao u ostalom i inače u rješavanju nacionalnog pitanja kod nas – Komunističkoj partiji”.⁶² Uslijedila je analiza srpskih i hrvatskih tendencija u nacionalnom opredjeljivanju muslimanskog stanovništva da bi Hadžijahić izveo zaključak o nacionalnoj posebnosti Muslimana čiji prapočetak nalazi u bosanskoj crkvi koja je po njemu bila jezgro islamizacije u Bosni i navodi: “... začeci muslimanske posebnosti nalaze svoje temelje još prije islamizacije”.⁶³ Hadžijahić je također zauzeo stajalište kako bošnjačka nacionalna identifikacija nije bila prihvatljiva i smatra da takva polazišta “vuku korijen iz feudalne etape u kojoj su Muslimani bili politički narod”, a u kontekstu njihovog novog položaja autor tvrdi da su “i sami Muslimani već prilično davno napustili svoju raniju bošnjačku nominaciju”.⁶⁴ On je ustvrdio da su svoj identitet bosanski Muslimani u odnosu prema Turcima izražavali bošnjaštvom, dok su se u odnosu prema etnički bliskom stanovništvu, ali inovjernom smatrali Turcima.⁶⁵

Atif Purivatra je svojom studijom *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* dokazao zasebnost političkog organiziranja muslimanskog stanovništva, ali se nije bavio dokazivanjem posebnosti nacionalnog identiteta. Enver Redžić je isticao posebnost Muslimana ukazujući na njihovu “etničku i istorijsku individualnost”.⁶⁶

⁶² *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja – Studijski izvještaj* (Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena ispitivanja, 1974), 4-5.

⁶³ Isto, 146.

⁶⁴ Isto, 178.

⁶⁵ Isto, 164.

⁶⁶ Redžić, *Tokovi i otpori*, 91.

Podržavajući usvojena polazišta promjena u jugoslavenskoj zajednici na Osmom kongresu SKJ, bosanskohercegovački komunisti su na svom Četvrtom kongresu održanom od 2. do 5. ožujka 1965. godine u Sarajevu također potaknuli rasprave o međunacionalnim odnosima u bosanskohercegovačkom društvu. Važnu ulogu u procesu afirmacije nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva koncem 1960-ih godina imali su Cvijetin Mijatović kao predsjednik CK SK BiH do 1969. godine, a kasnije član Predsjedništva SKJ, zatim Branko Mikulić koji je od 1965. godine bio jedan od sekretara CK SK BiH da bi 1967. godine bio izabran za predsjednika Izvršnog vijeća BiH, a krajem 1969. godine postao je predsjednikom CK SK BiH, kao i Avdo Humo koji je bio ministar i potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine po završetku Drugog svjetskog rata, član Političkog biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Politbiroa KP BiH, a od listopada 1966. godine bio je član CK SKJ.⁶⁷ No, vrlo značajnu ulogu u afirmiranju nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva imao je Džemal Bijedić, kao visoki dužnosnik u republičkoj i saveznoj hijerarhiji vlasti – od 1963. predsjednik Republičkog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine, od 1967. do 1971. predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, a od 1971. godine predsjednik Saveznog izvršnog vijeća. U svojoj diskusiji na sastanku Komisije za međunacionalne odnose CK SK BiH održanoj 15. ožujka 1966. godine zalažući se za nacionalnu afirmaciju Muslimana Džemal Bijedić odlučno zastupa ideju muslimanske nacije odbacujući ideju jugoslovenstva koja se u tadašnje vrijeme promovirala kao način prevladavanja međunacionalnih netrpeljivosti. Opredjeljivanje dijela muslimanskog stanovništva kao Jugoslavena u svom izlaganju Bijedić je ocijenio kao “muslimanski bijeg u jugoslovenstvo”, napominjući da je to bio “jedan od vidova spasavanja njihovog individualiteta”.⁶⁸

⁶⁷ Husnija Kamberović, *Hod po trnju; Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011), 191-194.

⁶⁸ Džemal Bijedić, *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa* (Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976), 69.

Ozbiljnost pristupa temi “nacionalnog pitanja” potvrdila je odluka Izvršnog komiteta CK SK BiH, na sjednici održanoj 22. rujna 1965. godine, o izradi analize o političkom stanju u Hercegovini s posebnim osvrtom na njen zapadni dio.⁶⁹ Već u veljači 1966. godine izrađen je dokument Osnovne društveno-ekonomske karakteristike Mostarskog sreza s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini.⁷⁰ Isti dokument je razmatran u svibnju na sjednici Izvršnog komiteta CK SK BiH, da bi 30. rujna 1966. godine održano značajno savjetovanje u Mostaru. Teme koje su tom prilikom raspravljane uključivale su razmatranje kadrovskih rješenja u smislu većeg sudjelovanja Hrvata u institucijama vlasti i obrazovnom sustavu, zatim o odnosu komunista prema vjerskim zajednicama, a osobito prema katoličkom svećenstvu.

Istom prilikom pristupilo se i priznavanju nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva. Formativni događaji priznavanja nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana se zbio na 17. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održanoj 26. siječnja 1968. kada je zabilježena opširna rasprava o međunacionalnim i međurepubličkim odnosima.

Na 20. sjednici CK SK BiH održanoj 17. svibnja 1968. godine usvojeni su “Zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke suradnje”, a u kojima je utvrđena činjenica kako u Bosni i Hercegovini ravnopravno žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati.⁷¹

Premda se u sklopu rasprave na 17. sjednici CK SKBiH iznosila ideja i bosanstva i bošnjaštva kao nacionalne odrednice, zanimljivo je da su samo Džemal Bijedić i Avdo Humo negirali mogućnost korištenja tih naziva jer bi se time implicirala nacionalna negacija Hrvata i Srba u

⁶⁹ Kamberović, *Hod po trnju*, 150-151.

⁷⁰ Isto, 162.

⁷¹ Husnija Kamberović, “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 59-80.

Bosni i Hercegovini. Za nacionalno određenje je prihvaćeno *Musliman* s obrazloženjem dugog tradicionalnog korištenja tog imena.⁷²

Konačno prihvaćanje naziva Bošnjak za nacionalnu identifikaciju događa se na Drugom Bošnjačkom saboru, koji je održan 27. i 28. rujna 1993. godine u Sarajevu. Tom prilikom je Sabor usvojio pripremljenu i predloženu Deklaraciju o narodnom imenu. Temeljem usvojene Deklaracije Bošnjačkog sabora, dotadašnji Muslimani kako u Bosni i Hercegovini, tako i na području novonastalih država s područja bivše Jugoslavije su, bez ikakvog posebnog izjašnjenja, preimenovani u Bošnjake. Sadržaj i detalji govora i promišljanja sudionika Sabora su ostali nepoznati, jer je javnost bila isključena iz zasjedanja, ali su se mogli pratiti samo uvodni govori Alije Isakovića, Alije Izetbegovića, predsjednika Predsjedništva BiH, Mustafe Cerića, naibu-reisa, akademika Muhameda Filipovića i Harisa Silajdžića, ministra vanjskih poslova Vlade Republike Bosne i Hercegovine.

Vrijedno je stoga prenijeti naglaske uvodničara tog povijesnog skupa. Tako je Alija Isaković rekao: “Ne osjećam potrebu da sebi ili vama objašnjavam naše tradicionalno ime Bošnjak, ime našeg jezika bosanskog i ime naše zemlje Bosne i Hercegovine. Ja ga samo promoviram kao prirodno pravo na tradiciju.” Uvodno govoreći akademik Muhamed Filipović je, među ostalim, dao tumačenje prvobitnog postojanja bošnjačkog naroda kao i sadašnjih njegovih parcijalnih dijelova: “Ko smo mi, Bošnjaci? Mi, Bošnjaci, smo onaj dio našeg prvobitnog bosanskog naroda koji kontinuirano svojstva narodnog bića ove zemlje, ostvaruje unutar tog bića povijesni smisao i sadržaj ove zemlje i nosi njeno povijesno i državno pravo. Mi smo, dakle, nasljednici onoga što je Bosna kao zemlja, kao država, kao povijesni subjekt bila”, nudeći i pojašnjenje kako se takva identifikacija nije mogla izgubiti odlukom “dijelova prvobitnog bošnjačkog naroda da se identificira i veže za narodnosnu ideju, interese

⁷² Iva Lučić, “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 99-103.

i državno pravo nekih drugih država i naroda ... Ta njihova odluka, naprotiv, ne da nas same ograničava, kako nam je to bilo često nametano pod izlikom ‘pa vi ne možete biti Bošnjaci jer biste time sami apelirali i prisvajali Bosnu i njenu tradiciju za sebe’, nego nas upravo ovlašćuje na taj korak, naređuje nam da budemo Bošnjaci, da osiguramo i sačuvamo ono što je povijest stvorila dugim svojim radom, dugim djelovanjem najdubljih povijesnih snaga i što je kao takvo preživjelo od osmog stoljeća do danas. Da u tome nije bilo duboke povijesne logike, ne bi se to ni desilo, da Bosna nije milenijska tvorevina svjetskog povijesnog duha, ne bi ona opstala unatoč tolikim protivnicima.”

Tom prigodom raspravljeno pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka, a onda i odnosa Bošnjaka prema drugim nacijama i ukupno gledajući društvu u Bosni i Hercegovini kao i samoj državi imaju presudan politički značaj i danas.⁷³

Karakteristike djelovanja nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini

Nastojanja srpske nacionalne ideologije su se temeljile na dvije povijesne činjenice – veliku srpsku srednjovjekovnu državu s izlazom na tri mora (Dušanovo Carstvo) i egzistiranje srpske pravoslavne patrijaršije koja je pod svojom jurisdikcijom imala sve manastire u krajevima koje su zauzele Osmanlije i tako predstavljala supstituciju nepostojanja srpske države od 14. do 19. stoljeća. Slično tomu, i Hrvati su pokušavali zaokružiti svoj nacionalni korpus iako su se nalazili u okviru Habsburške Monarhije. Uvođenje srpske nacionalne ideologije i identifikacije kod pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini se provodi brže zbog same razvijene srpske nacionalne ideje u Srbiji, dok kod bosanskohercegovačkih katolika ideologija hrvatske identifikacije vremenski

⁷³ “Bošnjački sabor, 27. i 28. septembra 1993. godine”, Hamdočao (pristup ostvaren 11. decembra 2020, <http://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/12/bosnjacki-sabor-27-i-28-septembar-1993-godine-i/>)

kasni zbog samih ideoloških lutanja koja su bila uvjetovana državnim okvirom u kome je djelovala hrvatska nacionalna elita.

Sredinom 19. stoljeća pohod Omer-paše Latasa na Bosanski ejalet radi provođenja reformi koje je donijela Porta doveo je do sloma i djelomičnog uništenja bosansko-muslimanskog plemstva zbog čega je "... u Bosanskom ejaletu počeo ubrzaniji tok hrišćanskih buna i ustanaka sa sve jasnijim i otvorenijim ne samo društvenim, nego i nacionalnim koncepcijama".⁷⁴ Zbog toga gubitka bosansko-muslimanskog plemstva poslije 1851. godine prostor Bosne i Hercegovine postaje interesantan s pozicija srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa i pokreta.

Uzimajući u obzir polazište da su za formiranje nacija u Bosni i Hercegovini početno dominantan utjecaj imale srpska i muslimansko-bošnjačka nacionalna ideologija može se postaviti pitanje kako ni jednoj od njih nije uspjelo okupiti svo stanovništvo Bosne i Hercegovine u jedinstven nacionalni korpus budući su se obje nacionalne ideologije temeljile na inkluzivnoj koncepciji svih zastupljenih religija i konfesija među bosanskohercegovačkim stanovništvom kao i na međusobnom jezičnom razumijevanju. U tom smislu se prijelomnim događajem smatra bosanskohercegovački ustanak iz 1875. do 1878. godine. Uzrocima ovog ustanka najduže se bavio Milorad Ekmečić i njegov nalaz je bio praktično neupitan u jugoslavenskom razdoblju, a on je smatrao da se uzroci ovog ustanka svode na socijalno-ekonomsku razinu, te bilježi "oni se svode na zakup desetine i nemogućnost da seljak izdrži stalni godišnji prirast ovoga zakupa. To je osnova koja je odmah u početku odredila obim ustanka i u njegov okvir uglavnom uvukla gotovo cjelokupno seljaštvo sjeverne Bosne ... Pored toga, na ustanak utiče nekoliko sporednih političkih faktora kao što su vijest o ustanku u Hercegovini, agitacija za ustanak i pokušaj njegovog organizovanja, te prolazi policijskih odreda kroz sela koji prepunoj čaši seljačkog strpljenja dodaju poslednju kap"⁷⁵.

⁷⁴ Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*. (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 177-178.

⁷⁵ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 79.

Galib Šljivo u svojoj kronološkoj obradi bosanskohercegovačke prošlosti 19. stoljeća pokriva i vrijeme ovog ustanka i u svom tumačenju istoga pravi odmak od Milorada Ekmečića navodeći: “Povremeni nemiri stanovništva u Vilajetu Bosna do sredine 1875. godine svodili su se, uglavnom na pojedine kadiluke, pretežno na pravoslavno stanovništvo. Svi historijski izvori potvrđuju umiješanost Kneževine Srbije i Knjaževine Crne Gore ne samo na podstrekivanje i odbijanje poslušnosti vlastima nego i svakovrsnu pomoć koja se ogledala u slanju ratnih sredstava i vojnih stručnjaka. Iako su austrougarske vlasti krile da pomažu neredu u Bosni, ili da ih podstiču, bar susjedne austrijske državne vlasti nisu se toga pridržavale.”⁷⁶ Izbalansirano tumačenje ovog ustanka nudi Hannes Grandits koji uzroke i aktere u Hercegovini pozicionira u okvir rekonstruiranja lojalnosti, pa tako ukazuje na širok opseg interesa i želja različitih skupina – hajducima ustanak odgovara, većini seoskih knezova ustanak nije prihvatljiv. U motivima ustanka nalazi naslijeđe socijalnih odnosa pa do međunarodno-političkih utjecaja. Grandits argumentira tezu da je obostrano nasilje sukobljenih strana uz utjecaj međunarodnih čimbenika homogeniziralo ustanak.⁷⁷

U gušenju ustanka vlast Osmanskog Carstva je angažirala domaće muslimansko stanovništvo što je definitivno stvorilo veliki jaz i nepovjerenje između domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini. Time je praktično onemogućeno stvaranje jedinstvene viševjerske nacije.

Ovdje treba zamijetiti činjenicu da u cijelom razdoblju vlasti Osmanskog Carstva na području Bosne i Hercegovine nikad nije pokrenut nikakav društveni proces ili angažman koji je okupljao pripadnike svih triju vjerskih zajednica. Muslimansko stanovništvo je ostajalo vjerno sultanu, dok su katolici i pravoslavni zadržavali lojalnost svojim vjerskim zajednicama.

⁷⁶ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 442-443.

⁷⁷ Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina; Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014), 414-430.

Posebno je važno naglasiti i usklađivanje viđenja srpske i hrvatske nacionalne elite prema Bosni i Hercegovini u okviru ideje o južnoslavenskoj državnoj zajednici. Još početkom 1867. godine hrvatska Narodna stranka usuglasila je sa srpskom vladom *Program* njihove južnoslavenske politike koja je podrazumijevala etapno sjedinjavanje “sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu”, a pri tomu je prvi korak trebala biti zajednička akcija priključenja tadašnje osmanske pokrajine Bosne i Hercegovine Srbiji koja je također bila autonomna jedinica unutar Osmanskog Carstva, i to nakon predviđenog uspjeha ustanka koji se imao podignuti u Bosni i Hercegovini. Međutim, uskoro je srpska vlada napustila taj *Program* zbog zaokreta politike kneza Mihaila prema Mađarima.⁷⁸ Srbija se nadala kako će pomoću Ugarske zadobiti Bosnu i Hercegovinu. O tome u svom Dnevniku svjedoči i tadašnji austrougarski diplomatski predstavnik u Beogradu Benjamin Kallay pišući kako je predsjednik srpske vlade i vojni ministar Milivoj Blaznavac želio s Ugarskom “zaključiti napadački i obrambeni savez”.⁷⁹ Na tragu takvog opredjeljenja predsjednik srpske vlade Blaznavac je preko Kallaya poručio austrougarskom ministru vanjskih poslova Gyulai Andrassyju da će stvarne vođe hrvatske Narodne stranke biskupa J. J. Strossmayera i Matiju Mrazovića upozoriti “da ne stvaraju bezrazložnu opoziciju protiv Mađara”. Milivoj Blaznavac je tvrdio Benjaminu Kallayu “da želi da voditi najprijateljskiju politiku prema Mađarskoj, tako da između mađarskog naroda i Južnih Slavena razvije najprisnije savezništvo pa i ukoliko bude potrebno se međusobno brane od ruskog i turskog utjecaja s jedne strane i protiv Austrije s druge strane. U koliko bi se to ostvarilo Blaznavac se obvezao sve poduzeti da se Hrvati i vojvođanski Srbi potpuno izmire s Mađarima. No, Blaznavac želi i da se s vremenom uprava nad Bosnom i Hercegovinom preda Srbiji podrazumijevajući plaćanje

⁷⁸ Više u: Petar Korunić, “Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868.”, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 11 (1981): 1-107.

⁷⁹ *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, pr. Andrija Radenić (Beograd: Istorijski institut; Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine, 1976), 32-33.

određenog poreza Porti.”⁸⁰ Kallayu je Blaznavac 10. kolovoza 1868. godine naglasio kako srpska vlada želi savez s Ugarskom, ali zbog nemogućnosti da on bude javan već tajan ističe da srpski državnici žele da mađarska vlada utječe na austrougarsku vladu, osobito na njenog ministra vanjskih poslova Friedrich Ferdinand von Beusta da “kod Porte podrži predaju” Bosne i Hercegovine na upravu Srbiji.⁸¹ Prema vlastitim dnevničkim zapisima i sam se Benjamin Kallay sve do 1871. godine zalagao kod austrougarskih vlasti da Bosna i Hercegovina bude prepuštena Srbiji, pri tome ističući dva razloga – priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj bi izazvalo određenu nezgodnu situaciju Kruni sv. Stjepana i načelu dualizma u Monarhiji, a među srpskim političarima je promicao ideju osnutka veće južnoslavenske države kojom bi se paralizirao “ruski utjecaj”.⁸²

Utjecaj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme disolucije Jugoslavije i državnog osamostaljenja

Slomom komunizma u cijeloj Europi, a samim tim i u Bosni i Hercegovini koja je tada bila federativna jedinica u sastavu socijalističke Jugoslavije, stvaraju se pretpostavke za uvođenje višestranačkog političkog sustava u modernom smislu.

Na valu demokratskih promjena koji se širio Istočnom Europom, pa i Jugoslavijom, 11. travnja 1989. godine Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine usvojila je novih 38 amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kojim je, među ostalim, omogućeno održavanje slobodnih demokratskih izbora. U srpnju 1990. godine prihvaćanjem 31 amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine provedena je opsežna reforma u reorganizaciji i preimenovanju tijela vlasti, čime je omogućena ravnopravnost svih oblika vlasništva, a utvrđeno je i načelo trodiobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

⁸⁰ Isto, 44.

⁸¹ Isto, 73.

⁸² Isto, 73, 342-343.

Od velikog značaja je bila i Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o ustavnosti organiziranja političkih stranaka na nacionalnoj osnovi, što je otvorilo prostor formiranju političkih stranaka sa nacionalnim političkim programom i opredjeljenjem, a kojom Odlukom su riješene višemjesečne dvojbe oko eventualne zabrane osnivanja i djelovanja političkih stranaka na osnovu nacionalne ili vjerske pripadnosti.⁸³

Prvo se programski reformira Savez komunista Bosne i Hercegovine dodajući uz postojeći naziv dodatak – Stranka demokratskih promjena. Uz reformu do tada jedine partije dolazi do osnivanja, od tada pa sve do danas, vodećih političkih stranaka - triju nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini.

U Sarajevu se 26. svibnja 1990. godine osniva Stranka demokratske akcije (SDA) na čelu s Alijom Izetbegovićem, bivšim političkim zatvorenikom i pripadnikom organizacije “Mladi Muslimani” . Prethodno je Alija Izetbegović na konferenciji za novinare održanoj 27. ožujka 1990. godine u Sarajevu, službeno najavio osnivanje stranke profilirane kao “politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno - povijesnom krugu, kao i drugih građana Jugoslavije koji prihvaćaju program i ciljeve stranke”⁸⁴

Osnivačka skupština Srpske demokratske stranke (SDS) u Bosni i Hercegovini je održana 12. srpnja 1990. godine u Sarajevu, a za predsjednika stranke je izabran dr. Radovan Karadžić. On je na osnivačkoj skupštini istaknuo da je cilj stranke; “uspostavljanje srpskog političkog subjektiviteta u Bosni i Hercegovini”. Nadalje je smatrao kako za srpski narod nije prihvatljivo konfederalno uređenje jugoslavenske države, koje se ne može ostvariti bez građanskog rata, niti Bosna i Hercegovina kao samostalna država jer bi srpski narod u tom slučaju bio “sveden na status nacionalne manjine”⁸⁵

⁸³ “Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1990”, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (pristup ostvaren 18. oktobra 2021, <https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=Parlamentarizam>)

⁸⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja* (Sarajevo: Šahinpašić, 2001), 68-77.

⁸⁵ *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*, ur. Sonja Biserko (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 174.

Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH) formalno je utemeljena 18. kolovoza 1990. godine u Sarajevu, a temeljni zadaci stranke utvrđeni su Programskim zasadama i ciljevima na I. općem saboru - "Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine narodna je stranka koja okuplja sve slojeve hrvatskog naroda i drugih građana i koja svoj program temelji na načelima kršćanske demokracije. Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine je sastavnica Hrvatske demokratske zajednice kao planetarne političke organizacije hrvatskog naroda.⁸⁶ Jasno je, dakle, kako se HDZ BiH čvrsto zauzimao za realizaciju temeljnog cilja – postizanje teritorijalnog jedinstva hrvatskog naroda, dok su kao posebni ciljevi istaknuti zaštita hrvatskog naroda na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine te ostvarivanje prava na "samoodređenje i oživotvorenje državnosti, samostalnosti i suverenosti u Bosni i Hercegovini".

Na prvim višestranačkim slobodnim izborima provedenim 18. studenoga 1991. godine građani su izabrali 7 članova republičkog Predsjedništva, 240 zastupnika u dva doma skupštine SR BiH i oko 5000 odbornika u 110 općinskih skupština. Izborni rezultati su potvrdili uvjerljivu pobjedu 3 nacionalne stranke – Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica BiH koje su u republičkom parlamentu osvojile ukupno 84% zastupničkih mandata.⁸⁷

Već koncem 1991. godine nazire se urušavanje ustavnog poretka tadašnje Republike Bosne i Hercegovine. Vrhunac unutarnjih bosansko-hercegovačkih političkih sukoba je nastupio 14. listopada 1991. godine kada je u Skupštini Bosne i Hercegovine otvorena rasprava o ponudnom *Memorandumu Skupštine Bosne i Hercegovine* kojeg su izradili SDA i HDZ BiH a ticalo se pitanja suverenosti Bosne i Hercegovine u kontekstu rješavanja jugoslavenske krize. Svoju rezoluciju po pitanju iste problematike pripremila je SDS, ali na navedenom skupštinskom

⁸⁶ Karlo Rotim, *Obrana Herceg-Bosne 1* (drugo izdanje) (Široki brijeg: Grafotisak, 1999), 280.

⁸⁷ Krstan Malešević, "Marginalije o BH izborima '90", *Revija za sociologiju* 22, br. 3-4, (1991): 315.

zasjedanju nije se uspio pronaći kompromis između ova dva ponuđena rješenja. Tako su zastupnici SDA i HDZ BiH većinom glasova, a što je pratilo i napuštanje skupštinske sjednice od strane zastupnika SDS-a, usvojili *Platformu o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice*. Uslijedilo je skupštinsko zasjedanje 25. siječnja 1992. godine kada je donijeta odluka o održavanju referenduma na kojem su se građani Bosne i Hercegovine trebali izjasniti o državnoj neovisnosti. Kulminacija tenzija tijekom tog skupštinskog zasjedanja se dogodila nastupom Radovana Karadžića, predsjednika SDS-a, koji je izrekao: “Ovo nije dobro što vi radite, ovo je put na kojeg vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu je ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošle Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak. Jer, muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje.” Prije izricanja ovakve svojevrsne prijetnje Radovan Karadžić je još rekao: “Mi ćemo vam omogućiti da nad srpskim narodom napravite ustavno nasilje, ali poslije njega idu sva druga nasilja.” Izgovorivši ovu konstataciju kao uvertiru otvorenoj prijetnji lider bosanskih Srba je zanemario činjenicu kako je upravo SDS, čiji je bio predsjednik, uspostavljanjem “Srpskih autonomnih oblasti” na prostoru Bosne i Hercegovine, te provođenjem plebiscita srpskog naroda o ostanku u Jugoslaviji 9. i 10. studenoga 1991. godine već aktivno rušio republički ustavni poredak. Završna faza takvog djelovanja SDS-a je bila uspostava Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine koja je 9. siječnja 1992. godine proglasila Srpsku Republiku Bosne i Hercegovine usvojivši i njen ustav.

HDZ BiH je još 18. studenoga 1991. godine u Grudama pristupio osnivanju Hrvatske zajednice Herceg Bosne kao “političke, kulturne, gospodarstvene i područne cjeline” sa sjedištem u Mostaru. Radi kontekstualnog shvaćanja tadašnjih političkih odnosa zanimljivo je ovakvu reakciju vodeće hrvatske političke stranke HDZ BiH možda promatrati i u kontekstu održanog “plebiscita srpskog naroda” i ranije postignutog srpsko-muslimanskog *Historijskog sporazuma* kojeg su supotpisali

Muhamed Filipović i Radovan Karadžić još u ljeto 1991. godine.⁸⁸ U *Historijskom sporazumu* je navedeno kako isti nastaje zbog suočenja s opasnošću konfrontacije srpskog i muslimanskog naroda što do tada povijesno nije bilo zabilježeno, stoga je u točki 3. tog sporazuma stajalo: “Po našem mišljenju Jugoslavija ima puno historijsko opravdanje kao zajednička država potpuno ravnopravnih republika i naroda, te ćemo se zalagati za održanje i razvoj takve zajednice.” Ocjenjujući intenciju ovog *Historijskog sporazuma* Adil Zulfikarpašić ga je okarakterizirao garancijom teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine u zamjenu za njen ostanak u krnjoj Jugoslaviji.⁸⁹

Referendum je proveden po skupštinski usvojenom pitanju 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Od 64,31% građana koji su se odazvali na referendum, njih 99,40% se izjasnilo za državnu neovisnost Bosne i Hercegovine.⁹⁰

Zaključak

Može se utvrditi kako je Bosna i Hercegovina jedna od najtrajnijih teritorijalnih jedinica na južnoslavenskom prostoru. Ali, treba istaći da ta vremenska postojanost Bosne i Hercegovine kao teritorijalne jedinice nije posljedica kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine od srednjeg vijeka do danas. Padom srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva pod vlast Osmanskog Carstva dolazi do prekida državnosti i Bosna i Hercegovina postaje pokrajina u sastavu Osmanskog Carstva, zatim od 1878. godine pod austrougarskom vlašću postaje Carevinska zemlja (Reichsland), a od

⁸⁸ “Tekst sporazuma – Međusobno priznavanje suverenosti”, *Oslobodenje*, 2. august 1991. Prema nekim izvorima tekst sporazuma je bio usuglašen 14. 7. 1991. godine.

⁸⁹ Adil Zulfikarpašić je šire opisao sadržaj pregovora s rukovodstvom SDS-a na čelu s Radovanom Kradžićem, Nikolom Koljevićem i Momčilom Krajišnikom, te kasniji razgovor sa Slobodanom Miloševićem prilikom kreiranja ‘Historijskog sporazuma’. O tome više vidjeti u: Adil Zulfikarpašić, i dr., *Okovana Bosna - razgovor*, Bošnjački institut, Zurich, 1995, 102-111.

⁹⁰ *Službeni list Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, br. 7/92, Rezultati republičkog referenduma za utvrđivanje statusa Bosne i Hercegovine koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, 27. 3. 1992, 201.

1918. godine do 1929. godine područje Bosne i Hercegovine čuva kompaktnost teritorija kroz egzistiranje 6 administrativnih oblasti u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Slijedeća posebnost je da je Bosna i Hercegovina od 19. stoljeća prostor na kojem se sukobljavaju i isprepliću srpska i hrvatska nacionalna ideologija. Pri tomu je jedan od temeljnih problema nepodudarnost etničkih i političko-teritorijalnih granica. I hrvatska i srpska nacionalna ideologija nastojale su Bosnu i Hercegovinu integrirati u vlastiti nacionalni i državni prostor. Hrvatska nacionalna ideologija se zbog pozivanja na državno i povijesno pravo na područja izgubljena od Osmanlija može okarakterizirati kao resentimentalna sa ekspanzionističkim elementima jer je svoje navedeno pravo širila na cijeli prostor Bosne i Hercegovine. Za srpsku nacionalnu ideologiju se temeljem ciljeva i planiranih akcija u svim njenim nacionalnim i državnim programima može utvrditi da je prisvajačka prema Bosni i Hercegovini. Za razliku od hrvatske i srpske, bošnjačka nacionalna ideologija bila je uvjetovana kulturnom pripadnošću i povezanošću sa bosanskohercegovačkom cjelovitošću. Može se reći da bošnjačka ideologija proizlazi iz jednog obrambenog oblika samoodređenja naroda. Takav način samoodređenja proizlazi iz činjenice da je muslimansko stanovništvo u epohi formiranja nacija znalo što ono kao stanovništvo nije i što ne želi biti, ali se nije moglo jasno odrediti o strategijskim ciljevima oblikovanja vlastite nacije, a što se može objasniti pripadnošću islamskom civilizacijskom krugu koji svojim učenjem stavlja akcent na *ummet* (zajednicu vjernika) a ne na naciju u njenom modernom shvaćanju.

U nacionalnim ideologijama zastupljenim na bosanskohercegovačkom području nema osnovnih karakteristika formiranja nacija kao u zapadnoj Europi. Prije svega, to su integracija i modernizacija koje su podrazumijevale ujedinjavanje više regija predvođenih onom najrazvijenijom u nacionalnu zajedničku državu. Za razliku od ovih nacionalnih ideologija na južnoslavenskom prostoru integracijske aktivnosti nisu kretale iz razvijenih regija već iz ruralnih sredina u kojima su pokrenuti ustanci protiv tuđinske vlasti. Uz ovu činjenicu vezanu za južnoslavenske integracijske

ideologije važno je naglasiti i jak utjecaj klerikalizma u tim ideologijama za razliku od izgradnje sekularnih država u zapadnoj Europi u kojima je ponekad postojao otvoreni konflikt između crkve i države.

Povijesno sedimentirane izložene nacionalne ideologije našle su svoj izričaj i uspostavom višestranačja 1990. godine u Bosni i Hercegovini. Naime, odjeci svih ideja i programa ovih nacionalnih ideologija kroz povijest našli su svoje mjesto u programskim orijentacijama, pa i ciljevima tada u višestranačju osnovanih nacionalnih političkih stranaka. Varijacije navedenih nacionalnih ideologija iskazale su se i u predratnim parlamentarnim raspravama u Bosni i Hercegovini, ali još više u razdoblju raspada jugoslavenske državne zajednice. Neposredno prije ratnih sukoba nacionalne ideologije su u Bosni i Hercegovini bile afirmirane uspostavom srpskih autonomnih oblasti, a onda i proglašenjem Republike Srpske Bosne i Hercegovine kao i uspostavom Hrvatske Zajednice/Republike Herceg-Bosne. Osim ovih teritorijalnih iskaza nacionalne ideologije kod srpske i hrvatske političke elite, i u intelektualnim političkim bošnjačkim krugovima razvijali su se programi integralnog bošnjaštva što se pokušavalo podvesti pod građanska načela promišljanja politike i političke budućnosti Bosne i Hercegovine. Ovakva nacionalna stremljenja praktično su i u predratnom, ali i u ratnom vremenu pothranjivali međunarodni posrednici, pa dakle i sama međunarodna zajednica kroz diplomatski kreirana mirovna rješenja čiji je supstrat ipak bio zadovoljavanje etno-teritorijalnih pretenzija triju političkih elita. Isti politički ciljevi na temeljima predstavljenih nacionalnih ideologija egzistiraju i danas na političkoj i društvenoj sceni Bosne i Hercegovine izravno sprečavajući razvoj demokratskih odnosa i posljedično stabilizaciju društva i države.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1992.

Štampa:

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1991.

LITERATURA

Knjige:

- Aličić, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.
- Bijedić, Džemal. *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976.
- Borovčanin, Drago. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.
- *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*. ur. Sonja Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, knj. I. Zagreb: JAZU, 1961.
- Ćerić, Salim. *Muslimani srpskohrvatskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost, 1968.
- *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*. pr. Andrija Radenić. Beograd: Istorijski Institut; Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine, 1976.
- Donia, Robert J. *Islam pod dvoglavim orlom*. Sarajevo: Naklada Zoro, 2000.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za historiju, 2006.
- Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875-1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Grandits, Hannes. *Multikonfesionalna Hercegovina; Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo: Institut za historiju, 2014.
- Grijak, Zoran. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- *Hrvatski latinisti II: pisci 17.-19. stoljeća*. ur. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Zagreb: Matica Hrvatska. 1970.
- Isaković, Alija. O “nacionaliziranju” Muslimana. Zagreb: Globus, 1990.
- Izetbegović, Alija. *Sjećanja*. Sarajevo: Šahinpašić, 2001.
- *Izvori velikosrpske agresije*. ur. Božo Čović. Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga, 1991.
- Kamberović, Husnija. *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011.
- Karadžić, S. Vuk. *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd: Nolit, 1972.
- *Ko je ko u Bošnjaka*. ur. Mustafa Imamović. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2000.
- Markus, Tomislav. *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. - 1818*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012.
- Mažuranić, Matija. *Pogled u Bosnu, Izabrana djela*, knj. 32. Zagreb: PSHK, 1965.
- Mihajlović, Kosta i Vasilije Krestić. *Memorandum SANU posle 30 godina*. Beograd: Kompanija novosti, 2017.

- Ožegović, Metel. *Njekoji spisi iz javnog političkog djelovanja Metela baruna Ožegovića belskoga i barlabaševačkoga*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1887.
- Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971-1972*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Pilar, Ivo. *Južnoslavensko pitanje*. Varaždin: Hrvatska demokratska stranka - podružnica Varaždin, 1990.
- *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. ur. Miroslav Šicel. Zagreb: Matica Hrvatska, 1997.
- Purivatra, Atif. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Rački, Franjo. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije*. Beč: Knjigarnica Ferdinanda Klemma, 1861.
- Radić, Stjepan. *Slavenska politika u Habsburžkoj Monarkiji*. Zagreb: Tiskara C. Albrechta (Maravić i Dečak), 1906.
- Radić, Stjepan. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: Consilium, Sisak: Ogranak Matice Hrvatske Sisak; Ljubuški: Ogranak Matice Hrvatske Ljubuški, 1993.
- Redžić, Enver. *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1993.
- Redžić, Enver. *Tokovi i otpori*. Sarajevo: Svjetlost, 1970.
- Rotim, Karlo. *Obrana Herceg-Bosne 1* (drugo izdanje). Široki Brijeg: Grafotisak, 1999.
- Simić, Pero. *Iskušenja srpske elite – dokumenti o radu Srpskog kulturnog kluba*. Beograd: Filip Višnjić, 2006.
- Starčević, Ante. *Izabrani politički spisi*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja – Studijski izvještaj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Institut za društvena ispitivanja, 1974.

- Strossmayer, J. Josip. *Izabrani politički i književni spisi*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2005.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1869-1878*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Šljivo, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- ZAVNOBiH dokumenti, knj. I. ur. Enver Redžić. Sarajevo: Veselin Masleša, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968.
- Zulfikarpašić, Adil, i Vlado Gotovac i Miko Tripalo i Ivo Banac. *Okovana Bosna – razgovor*. Zurich: Bošnjacki institut, 1995.

Članci:

- Cvijić, Jovan. “Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje”. u: *Govori i članci*. Beograd: Izdavačka knjižara Napredak, 1921, 205-236.
- Grijak, Zoran. “Odnos nadbiskupa Stadlera prema vjerskoj politici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini”. *Croatica Christiana periodica*, br. 47 (2001): 173-180.
- Kamberović, Husnija. “Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta”. u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 59-80.
- Korunić, Petar. “Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868”. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 11 (1981): 1-107.
- Lučić, Iva. “Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka”. u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 97-117.
- Malešević, Krstan. “Marginalije o BH izborima ‘90.”. *Revija za sociologiju* 22, br. 3-4, (1991): 315-326.

- Rački, Franjo. “Besjeda predsjednika dra. fr. Račkoga”. *Rad JAZU*, br. 45 (1878): 224-227.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- ”Bošnjački sabor, 27. i 28. septembra 1993. godine”, Hamdočao (pristup ostvaren 11. decembra 2020, <http://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/12/bosnjacki-sabor-27-i-28-septembar-1993-godine-i/>)
- “Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1990”, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (pristup ostvaren 18. oktobra 2021, <https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=Parlamentarizam>)

Summary

On Characteristics of National Ideologies as Factors in the Political and Social Development of Bosnia and Herzegovina

The article presents the intentions of national ideologies through historical epochs in Bosnia and Herzegovina. Dositej Obradović made the first step forward from the confessional establishment of the Serbian identity in Orthodoxy, insisting on the “Serbian language” as a category of national identification. This philological foundation of national identification is developed by Vuk Stefanović Karadžić, claiming that Serbs are all speakers of the most widespread South Slavic dialect - Shtokavian, in his key document from 1849, *Serbs all and everywhere*. A special focus on Bosnia and Herzegovina was placed in the first Serbian national and state program *Načertanije* from 1844, which was made by the Serbian Minister Ilija Garašanin. At the beginning of the Second World War in 1941, Stevan Moljević, a lawyer and chetnik ideologist, created the program *Homogeneous Serbia*, which aimed at reorganizing Yugoslavia. Its program envisions both the relocation of the population and the gathering of Serbs, and not mentioning Bosnia and Herzegovina and the Muslim population in the document clearly indicates the social and political status and perspective of those entities.

The founder of the idea of Croatian historical state law, which implied the inclusion of Bosnia and Herzegovina in Croatia at the time of the possible fall of the Ottomans, was Baron Pavao Ritter Vitezović with arguments presented in his work *Croatia rediviva* from 1700. The same approach to the territory of Bosnia and Herzegovina is maintained by Count Janko Drašković, who states it in his file *Dissertation or conversation* from 1832. The ideologues of the Illyrian movement also believed that Bosnia and Herzegovina belonged to Croatia in the past. The inspirers of Yugoslavism, Bishop Josip Juraj Strossmayer and Franjo Rački, had a generally accepted negative attitude towards Islam at the

time. They even had diplomatic communication with the Serbian dynasty and supported the Serbian conquest of Bosnia and Herzegovina in order to liberate it from the Ottomans. Ante Starčević was an exception to his contemporaries in terms of looking at Bosnia and Herzegovina. Occasionally idealizing the Ottoman Empire, he believed that Croatia claimed the right to Bosnia and Herzegovina as a subject of international law. He opposed the annexation of Bosnia and Herzegovina until Croatia frees itself of foreign rule. Leading Croatian politician of the early twentieth century Stjepan Radić was also convinced that the Muslim population would accept Croatian nationality.

The autochthonous Muslim population still in the Ottoman era showed interest in the autonomy of Bosnia and Herzegovina. Opposing the reform initiatives from Porta, the local Muslim feudal lords led by Hussein Captain Gradašćević officially demanded autonomy in 1831, but due to the conflict between the Bosnian and Herzegovinian feudal lords, the movement for autonomy failed. Taking over administration of Bosnia and Herzegovina after the decisions of the Berlin Congress in 1878, Austro-Hungary did not have a clearly defined national policy. Bosnia and Herzegovina's longest-serving governor, Benjamin Kallay, tried to impose the national idea of Bosniakism, which was supposed to bring together the entire population, regardless of religion. However, the idea failed due to the resistance of the Serb and Croat elites, but it was not supported by the Muslim population also, which could not identify with Serbs and Croats. In the time of monarchist Yugoslavia, the leading political force of the Muslim population was the Yugoslav Muslim Organization, which had a Yugoslav political orientation, considering it pragmatic in protecting its population from Serbian and Croatian assimilation. During the Second World War, by the decisions of ZAVNOBIH from 1943, the Muslim population, as an ethnic community and not as a nation, was affirmed as equal with the Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina. The initiative event of the establishment of the Muslim nation took place in June 30th, 1966, at the Mostar Confer-

ence. In conclusion, at the Second Bosniak Parliament on September 27, 1993, the Declaration on the People's Name was adopted and the name Bosniaks for the Muslim population from the entire territory of the former Yugoslavia was accepted.

The collapse of communism in Europe enabled democratic processes in Bosnia and Herzegovina as well. After the constitutional amendments were adopted in 1989, the date of the first multi-party elections was set, and three national political parties - SDA, SDS and HDZBiH - profiled themselves as the strongest on the political scene. Considering the goals of the three national ideologies that are historically established on the Bosnia and Herzegovina social scene, we come to the characterization that the Serbian national ideology is appropriative, the Croatian national ideology is resentimental with elements expansionism while the Bosniak ideology has acquired a defensive character since Bosniaks have historically existed for the longest time as a cultural community, and not a nation which is immanent to Islam which forces the community of believers (*ummet*) and not the nation. All three national ideologies still exist with unchanged characteristics on the political scene of Bosnia and Herzegovina, preventing its unhindered social transition and development.